

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ АВІАЦІЙНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Кафедра міжнародного права та порівняльного правознавства

ДОПУСТИТИ ДО ЗАХИСТУ

В.о. завідувача кафедри

_____ Р.О. МАКСИМОВИЧ

« ____ » _____ 2023 р.

ДИПЛОМНА РОБОТА
ВИПУСКНИКА ОСВІТНЬОГО СТУПЕНЯ
«БАКАЛАВР»
спеціальності 293 «Міжнародне право»

Тема: **МІЖНАРОДНО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВ ЗА
ПРОТИПРАВНІ ДІЯННЯ В МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ**

Виконавець: ШАТАЛІНА Анастасія Сергіївна

Науковий керівник: д.ю.н., доцент НУРУЛЛАЄВ Ількін Садагат огли

Нормоконтролер: викладач ГОЛОВАТЕНКО Марина Юріївна

Київ, 2023

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВ ЯК ОСОБЛИВИЙ ВИД ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ.....	7
1.1. Становлення та розвиток інституту відповідальності держав у міжнародному праві.....	7
1.2. Поняття та сутність міжнародно-правової відповідальності держав.....	17
РОЗДІЛ 2. МІЖНАРОДНЕ ПРОТИПРАВНЕ ДІЯННЯ ДЕРЖАВИ.....	25
2.1. Елементи міжнародно-протиправного діяння держави.....	25
2.2. Кваліфікація поведінки держави як міжнародно-протиправної.....	29
2.3. Присвоєння поведінки державі.....	31
2.4. Порухення державами міжнародних зобов'язань.....	41
РОЗДІЛ 3. ЗМІСТ МІЖНАРОДНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ДЕРЖАВ..	48
3.1. Зміст міжнародної відповідальності: юридичні наслідки міжнародно-протиправного діяння.....	48
3.2. Види та форми міжнародної відповідальності: матеріальна та нематеріальна відповідальність.....	56
3.3. Обставини, що виключають міжнародну відповідальність.....	64
ВИСНОВКИ.....	73
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	76

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Функціонування режиму міжнародно-правової відповідальності необхідно для забезпечення підтримки міжнародного правопорядку та мирних відносин у міжнародній системі. Хоча принцип відшкодування шкоди давно існує в міжнародному праві, питання відповідальності держав у міжнародному праві є одним із найактуальніших питань міжнародного права.

Актуальність питання про відповідальність у міжнародному праві полягає в тому, що міжнародно-правова відповідальність діє для забезпечення світового миру та правопорядку в міжнародній системі. У практиці міжнародних відносин нерідкі випадки, коли країни «ухиляються» від міжнародно-правової відповідальності через міжнародні протиправні дії. Питання міжнародно-правової відповідальності має бути вирішене через нові міжнародні закони, які регулюватимуть міжнародно-правову відповідальність за злочини та внесуть зміни до чинного міжнародного права.

Невирішеність питань міжнародно-правової відповідальності призводить до безкарності держави за міжнародні злочини, що весь світ може спостерігати сьогодні в Україні, в обставинах російської агресії, Український народ мужньо та самовіддано веде боротьбу з абсолютним злом, в той час, як міжнародно-правові механізми виявилися недієвими. Це також означає, що країни, чії права та законні інтереси були порушені, не отримали компенсації, а їхні права та інтереси все ще порушуються. Загалом це може призвести до нестабільності міжнародного правопорядку та «ослаблення авторитету» міжнародного права. Через неврегульованість цього питання в практиці міжнародно-правових відносин мають місце непоодинокі випадки, коли країна порушує законні інтереси інших країн[1].

Протягом ХХ століття і в наші дні, у контексті численних криз, спостерігаються міжнародні правопорушення, масштаби та кількість яких кидають виклик сучасному міжнародному правопорядку. У зв'язку з цим перед міжнародною спільнотою стоїть завдання посилити відданість принципу

верховенства міжнародного права за допомогою реалізації міжнародної відповідальності. Іншими словами, численні міжнародні зобов'язання держав, міжнародних організацій мають супроводжуватися реалізацією міжнародних норм про відповідальність за міжнародно-протиправні діяння, які покликані забезпечити ефективність міжнародного права та таким чином досягнення його цілей.

Значення міжнародної відповідальності обумовлено тим, що вона є необхідним юридичним засобом забезпечення дотримання норм міжнародного права, їх відновлення. Її роль у процесі підтримки та зміцнення міжнародного правопорядку безперечна.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Серед сучасних українських дослідників проблеми відповідальності держави у міжнародному праві слід згадати: Михайла Буроменського [2], Івана Косинюка [3], Максима Коверзнева [4] та ін. Означена дипломною роботою тема активно досліджується зарубіжними науковцями [5], що також підтверджує її надзвичайну актуальність та практичне значення.

Значення міжнародної відповідальності обумовлено тим, що вона є необхідним юридичним засобом забезпечення дотримання норм міжнародного права, їх відновлення. Її роль у процесі підтримки та зміцнення міжнародного правопорядку безперечна.

Метою даного дослідження є визначення правових підстав та механізмів міжнародно-правової відповідальності держав за протиправні діяння в міжнародному праві.

Мета визначає наступні **завдання дослідження:**

- дослідити становлення та розвиток інституту відповідальності держав у міжнародному праві;
- визначити поняття та сутність міжнародно-правової відповідальності держав;
- розглянути елементи міжнародно-протиправного діяння держави;
- надати кваліфікацію поведінки держави як міжнародно-протиправної;

- пояснити механізм присвоєння поведінки державі;
- охарактеризувати зміст порушення державами міжнародних зобов'язань;
- здійснити аналіз змісту міжнародної відповідальності: юридичні наслідки міжнародно-протиправного діяння;
- дослідити види та форми міжнародної відповідальності: матеріальна та нематеріальна відповідальність;

визначити обставини, що виключають міжнародну відповідальність.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що визначають правові підстави та механізми міжнародно-правової відповідальності держав за протиправні діяння в міжнародному праві.

Предметом дослідження є комплекс теоретико-правових уявлень щодо правових підстав міжнародно-правової відповідальності держав за протиправні діяння в міжнародному праві.

Методологічна основа роботи. Для досягнення наукових результатів використані в поєднанні загальнонаукові, конкретно-наукові та конкретно-наукові методи. Крім того, в дослідницькому процесі також використано методи аналізу, узагальнення, дедукції, індукції, порівняння та структури системи.

Відповідно до загальнонаукового методу теоретичного дослідження, методологічною основою роботи є головне положення діалектичного методу пізнання, яке може відображати співвідношення теорії і практики, форму і зміст навчальних дисциплін. Дослідження та аналіз соціально-правових явищ, форм і процесів розвитку та якісної зміни права – сприяння визначенню точних концептуальних формулювань.

У ході дослідження проаналізовано та узагальнено філософські, теоретико-правові історичні та соціологічні дослідження, що відображають розвиток міжнародної правової системи.

Проведено дослідницьку правову оцінку існуючих правових підстав міжнародно-правової відповідальності держав за протиправні діяння в міжнародному праві.

Апробація результатів дослідження. Окремі наукові результати дослідження були апробовані та опубліковані у межах наступних науково-практичних конференціях:

- «Відповідальність держави у міжнародному праві» (II Міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Recent Trends in Science», м. Дніпро);

- «Зміст міжнародної відповідальності: юридичні наслідки міжнародно-протиправного діяння» (Міжнародна науково-практична конференція «Стан, проблеми та перспективи розвитку науки, освіти, технологій та суспільства», м. Полтава).

Структура дипломної роботи визначена метою та завданнями дослідження і складається зі вступу, трьох розділів, дев'яти підрозділів, висновків та списку використаних джерел (96 найменувань). Загальний обсяг дипломної роботи – 84 сторінок, у тому числі список використаних джерел – 9 сторінок.

РОЗДІЛ 1. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВ ЯК ОСОБЛИВИЙ ВИД ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

1.1. Становлення та розвиток інституту відповідальності держав у міжнародному праві

Робота з кодифікації та прогресивного розвитку міжнародного права в частині відповідальності держав розпочалася під егідою Ліги Націй, яка у 1924 році ухвалила рішення провести конференцію з прогресивної кодифікації міжнародного права. Асамблея Ліги Націй заснувала комітет експертів, завданням яких стало визначення тем міжнародного права, «кодифікація яких є найбільш бажаною та здійсненою» [6]. У тому ж році комітет експертів склав своєрідні аркуші питань з семи відібраних тем, які включають, у тому числі, тему «Відповідальність держав щодо шкоди, заподіяної на їхній території особи та майну іноземців». Показовим є те, що щодо кодифікації норм міжнародної відповідальності з двадцяти дев'яти урядів більшість відповіли позитивно – 20 держав, скептичну позицію зайняли чотири держави[7].

Значний внесок у доктринальну кодифікацію питань міжнародної відповідальності держав здійснили західні наукові центри та регіональні асоціації міжнародного права, міжнародні конференції та окремі вчені.

Так, у 1926 році Японська асоціація міжнародного права розробила проект кодексу міжнародного права, що включає главу «Норми, що стосуються відповідальності держав щодо життя, особистості та майна іноземців» [8], 1930 року подібний проект видала Німецька асоціація міжнародного права [9].

Проект конвенції «Міжнародна відповідальність держав за шкоду, заподіяну на їхній території особі або майну іноземців» був підготовлений у 1929 році в Гарвардському університеті[10]. Двома роками раніше в Інституті міжнародного права прийнято резолюцію з аналогічною назвою.

Слід зазначити, що загалом зміст положень цих проектів зводився до регулювання питань відповідальності держав за правопорушення лише щодо іноземних громадян.

Серед прогресивних дослідницьких проектів кодифікації слід згадати проекти: К. Штруппа [11] – договори про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння (1927 рік) та А. Рота – конвенції про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння (1932 рік) [12]. Проекти включали положення про відповідальність держав за правопорушення щодо суб'єктів міжнародного права, власних та іноземних громадян.

У рамках Гаазької конференції з кодифікації міжнародного права 1930 року було прийнято до відома 10 статей, розглянутих та поданих Комітетом з відповідальності за шкоду іноземцям. Комітет ухвалив рішення про недоцільність надання статтям певної форми. Як зазначав Б. Ференц з цього питання: «...держави насправді не хотіли пов'язувати собі руки».

Новий етап у процесі кодифікації питань міжнародної діяльності держав відзначено одночасно створенням Комісії міжнародного права ООН. У 1949 році на своїй першій сесії Комісія міжнародного права ООН відібрала тему відповідальності держав як одну з тем, що підлягають кодифікації.

У 1954 році на шостій сесії Комісія прийняла до відома резолюцію Генеральної Асамблеї ООН 799 (VIII), в якій пропонувалося «приступити, як тільки Комісія вважатиме це за доцільне, до кодифікації принципів міжнародного права, що визначають відповідальність держав» [13].

У 1955 році на своїй сьомій сесії Комісія приступила до вивчення питання про відповідальність держав, призначивши Спеціальним доповідачем з цієї теми Ф. В. Гарсія-Амадора. На наступних шести сесіях Комісії, що проходили з 1956 по 1961 р., Спеціальний доповідач представив по черзі шість доповідей. Доповіді традиційно (як було зазначено раніше) стосувалися питання щодо відповідальності за шкоду, що завдається особистості або власності іноземних громадян [13, с. 23].

Таке звуження предмета регулювання зустріло справедливу критику з боку членів КМП ООН. Вони аргументували це тим, що необхідно кодифікувати загальні норми про відповідальність держав, а не тільки питання відшкодування збитків іноземним громадянам.

Необхідно зазначити, що в роботі з кодифікації брали участь спеціальні доповідачі з-поміж видатних юристів-міжнародників: Роберто Аго, Віллем Ріфаген, Гаetano Аранджо-Руїса та Джеймс Кроуфорд, відомі юристи та делегати різних держав – членів ООН, які представляли доповідь і брали участь в обговореннях, що відбулися у Шостому комітеті Генеральної Асамблеї ООН.

Генеральна Асамблея ООН активно «супроводжувала» діяльність КМП ООН. Щороку Генеральна Асамблея ООН рекомендувала Комісії продовжити як «найпершу» роботу над проектом статей про відповідальність держав[14]. У резолюції 2272 (XXII) рекомендувалося Комісії «прискорити вивчення питання про відповідальність держав, приділяти належну увагу цілям та принципам, проголошеним у Статуті Організації Об'єднаних Націй». У резолюції 2400 (XXIII) – «докласти всіх зусиль до того, щоб розпочати зі своєї наступної сесії роботу по суті питання про відповідальність держав» [14].

Різноманітність підходів до кодифікації питань міжнародної відповідальності в процесі роботи сесій КМП ООН стала підставою для створення Підкомітету Комісії. Завданням Підкомітету КМП ООН стало подання на черговій сесії попередньої доповіді з рекомендаціями щодо обсягу майбутнього дослідження та підходів до неї. Доповідь Підкомітету мала важливе значення для визначення векторів подальшої роботи з кодифікації міжнародної відповідальності, а саме:

- формулювання загальних норм, що регулюють міжнародну відповідальність держав;
- необхідність відкладення вивчення питання про відповідальність інших суб'єктів міжнародного права, таких як міжнародні організації.

Комісія продовжила роботу над темою на дев'ятнадцятій, двадцять першій і двадцять другій сесіях, з двадцять п'ятої по тридцять восьму сесію, сорок першої, сорок другої і з сорок четвертої сесії по п'ятдесят третю сесію – у 1967, 1709 з 1973 по 1986 рік, у 1989 та 1990 роках та з 1992 по 2001 рік відповідно.

У 1969 році Комісія на двадцять першій сесії запропонувала новому Спеціальному доповідачеві Р. Аго підготувати доповідь, що містить перше зведення проектів статей з питань відповідальності держав. Основна мета полягала в наступному: «визначити в першій частині запропонованого проекту статей умови, за яких можна звинуватити державу у вчиненні дії, яка є протиправною з міжнародної точки зору і як така тягне за собою міжнародну відповідальність».

У 1970 році Р. Аго представив доповідь «Походження міжнародної відповідальності», в якій розглядалися: принцип міжнародно-протиправного діяння як джерело відповідальності; міжнародне правопорушення держави як джерело міжнародної відповідальності, основні елементи міжнародно-протиправної дії[15].

У подальшій роботі з кодифікації міжнародної відповідальності Комісія прийняла рішення керуватися такими положеннями:

1) продовжити вивчення питання про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння, розділивши його на два окремі етапи. Перший має охоплювати питання про походження міжнародної відповідальності, друге – про склад міжнародної відповідальності. У міру виконання поставлених завдань Комісії належало визначити доцільність третього етапу, присвяченого розгляду проблем здійснення міжнародної відповідальності держав, а також питань урегулювання спорів щодо застосування норм, що стосуються відповідальності;

2) визначити принципи, що регулюють відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння, зберігаючи при цьому суворе розмежування між цим завданням та завданням встановлення правових норм, що покладають

на держави міжнародні зобов'язання, порушення яких може призвести до відповідальності.

У 1973 році Генеральна Асамблея ООН у резолюції 3071 (XXVIII) рекомендувала Комісії «продовжити у першочерговому порядку на своїй двадцять шостій сесії роботу над питанням про відповідальність держав з метою підготовки першого зведення проектів статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні дії та почати у відповідний час окремі дослідження питання про міжнародну відповідальність за шкідливі наслідки, що випливають з проведення іншої діяльності» [16].

Далі, на двадцять п'ятій – тридцятій сесіях з 1973 по 1978 рік Комісія у попередньому порядку прийняла у першому читанні глави I, II і III частини першої проекту статей про відповідальність країн за міжнародно-протиправні діяння; на тридцять другій сесії в 1980 році – в попередньому порядку першу частину проекту статей, що стосується «походження міжнародної відповідальності»; 1996 року на сорок восьмій сесії – завершила перше читання другої та третьої частин проекту статей.

У 2001 році Комісія на п'ятдесят третій сесії завершила друге читання проектів статей. У рамках сесії Комісія започаткувала дві робочі групи: робоча група відкритого складу для розгляду основних невіршених питань теми та робоча група для розгляду коментарів до проектів статей. Важливо відзначити, що основні невіршені питання полягали в наступному:

- серйозні порушення зобов'язань перед міжнародною спільнотою в цілому (частина друга, глава III);
- контрзаходи (частина друга-біс, розділ II);
- положення про врегулювання спорів (частина третя);
- форма проектів статей.

Зважаючи на важливість теми та складність, Комісія вирішила у вигляді виключення зі своєї практики у ході прийняття проектів статей у другому читанні, включити коротке резюме-обговорення основних невіршених питань.

Комісія також висловлювала занепокоєння щодо формулювання найменування проекту статей. Завдання полягало в тому, щоб найменування однозначно відображало зміст статей і достатньо відмежовувало від міжнародної відповідальності за дії, не заборонені міжнародним правом. Комісія розглянула різні варіанти, зокрема, «Відповідальність держав з міжнародного права», «Міжнародна відповідальність держав», Міжнародна відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння».

Враховуючи, що зміст статей охоплює не будь-які протиправні діяння, а лише міжнародно-протиправні діяння, виключивши дублювання визначення «міжнародна» перед словом «відповідальність» Комісія зробила вибір на користь найменування «Відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння», що став таким чином остаточним варіантом найменування проекту статей.

За рекомендацією Робочої групи, Комісія вирішила не включати положення щодо механізму врегулювання спорів, залишивши доцільність розгляду цього питання у разі розробки Генеральною Асамблеєю ООН конвенції на базі статей.

Таким чином, Комісія на п'ятдесят третій сесії прийняла весь звід статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння, що складався з 59 норм, а також коментарі до них. Структурно проект статей включав такі чотири частини:

- частина перша «Міжнародно-протиправна дія держави», глави: I (Загальні принципи); II (Присвоєння поведінки державі); III (Порушення міжнародно-правового зобов'язання); IV (Відповідальність держави у зв'язку з діями іншої держави); V (Обставини, що виключають протиправність);
- частина друга «Зміст міжнародної відповідальності держави», глави: I (Загальні принципи), II (Відшкодування шкоди), III (Серйозні порушення зобов'язань, що впливають із імперативних норм загального міжнародного права);

- частина третя «Імплементация міжнародної відповідальності держави», глави: I (Притягнення держави до відповідальності); II (Контрзаходи);
- частина четверта «Загальні положення».

Комісія ухвалила рекомендувати Генеральній Асамблеї ООН взяти до уваги проекти статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння. Також у світлі значущості даної теми – вивчити на пізнішій стадії можливість скликання міжнародної конференції повноважних представників на розгляд проекту статей з метою укладання конвенції з даної теми.

Резолюцією 56/83 від 12 грудня 2001 року Генеральна Асамблея ООН взяла до відома прийняті Комісією статті про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння (далі – статті про відповідальність держав, Статті, норми), текст яких містився у додатку до резолюції, «запропонувала їх до уваги урядів, не торкаючись при цьому питання про їхнє майбутнє прийняття чи іншу належну міру» [17].

Розглянуті Статті є підсумком напруженої та методичної роботи Комісії міжнародного права ООН з кодифікації та прогресивного розвитку особливої галузі міжнародного права, що тривала понад п'ятдесят років, права міжнародної відповідальності.

Більшість вітчизняних та зарубіжних дослідників відзначають велике значення багаторічної роботи Комісії над проектом статей для формування права міжнародної відповідальності. У коментарі до статей наголошується: норми та інститути, що стосуються відповідальності держав, мають важливе значення для підтримки поваги до міжнародного права і для досягнення цілей, які переслідують держави за допомогою процесу розробки правових норм на міжнародному рівні. У зауваженнях країн Північної Європи було зазначено, що статті, «поряд із правом договорів та мирного врегулювання спорів, є останнім великим блоком у структурі міжнародного правопорядку» [18].

Грефрат Б. дав таку оцінку Статтям: «Відповідальність держав є, ймовірно, найамбіційнішим кодифікаційним проектом Комісії міжнародного права. Він стосується самої серцевини теорії права та охоплює все міжнародне

право. Успішна кодифікація норм про відповідальність держав стане тому одним із найважливіших внесків у зміцнення верховенства права у міжнародних відносинах» [19].

Необхідно відзначити і критичні зауваження, що надходили від держав, у тому числі щодо надто загального змісту статей: «...сучасна робота Комісії характеризується таким високим рівнем абстракції, що проливає мало світла на конкретні суперечки» [20]. Зазначимо, що деякі навчальні видання зарубіжних авторів з міжнародного права містять спірну оцінку змісту статей: «...прийняття проекту стало можливим лише завдяки тому, що найбільш спірні аспекти були виключені з тексту» [21].

Одним із обговорюваних стало питання співвідношення статей та позитивного міжнародного права. Більшість делегацій відзначили досягнення «прийняттого балансу між нормами звичайного права та новаторськими елементами». Критичну позицію зайняли в цьому питанні США, вважаючи, що низка положень «є відходом від звичайного міжнародного права і практики». Схожість у думках продемонстрували Великобританія та Японія[22].

Так, Великобританія в зауваженнях на проект статей констатувала відображення в багатьох статтях норм міжнародного права, що були на часі. Водночас наголошувала, що «інші частини стосуються областей, у яких право все ще розвивається і в яких практично відсутня усталена практика держав... Важливо, щоб у проектах статей не робилася спроба визначати норми там, де їх немає, а тоді, коли норми лише розвиваються, не ставилася за мету жорстко закріпити їх параметри...» [22, с. 16-17, 20].

Відповідно до резолюції Генеральної Асамблеї ООН 65/19 Шостий Комітет ухвалив рішення заснувати робочу групу для вивчення можливості проведення переговорів про розробку міжнародної конвенції або будь-якого іншого належного заходу на підставі статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння.

Робочою групою (Голова Г-н Штюрхлер Гонценбах, Швейцарія) з урахуванням проведених засідань та письмових коментарів урядів було визначено чотири варіанти «просування вперед»:

- ще раз відкласти ухвалення рішення про майбутнє статей до наступної сесії;
- завершити розгляд Генеральною Асамблеєю ООН «долі» статей;
- завершити розгляд статей на даний момент, залишивши відкритою можливість повернутися до цього питання в майбутньому;
- рекомендувати розпочати переговори про розробку міжнародної конвенції на основі статей [23].

Аргументація прихильників проведення переговорів про розробку міжнародної конвенції на основі статей (показові щодо цього держави – Чилі, Сальвадор, Кенія, Панама): сприяння правової визначеності та міжнародної законності, зменшення виборчого та непослідовного застосування статей у їх нинішньому вигляді, а також значну довіру до них з боку міжнародних судів і трибуналів, у рішеннях яких зазначається, що певні положення статей відображають норми міжнародного права.

У коментарях, отриманих від Сальвадора, зазначається: «Численні міжнародні зобов'язання держав як суб'єктів міжнародного права повинні супроводжуватися загальними нормами про відповідальність за міжнародно-протиправні діяння, які стануть необхідним доповненням, покликаним забезпечити ефективність міжнародного права та таким чином досягнення його цілей» [24].

Ряд делегацій, зокрема США, продовжують виступати проти проведення переговорів про розробку міжнародної конвенції, вказуючи на те, що це поставить під загрозу тендітну рівновагу, встановлену статтями.

На тлі суттєвої розбіжності позицій держав щодо прийняття міжнародної конвенції на основі Статей у 2014 році на засіданні Шостого Комітету Генеральної Асамблеї ООН було прийнято рішення (це питання розглядається в Шостому комітеті кожні три роки) – «ще раз відкласти прийняття рішення про їхню долю до наступної сесії» [25].

Як проміжний варіант прогресу можливим є прийняття Генеральної Асамблеї ООН статей у формі декларації, проте усвідомлення цього завдання також не знаходить відображення в політичному мисленні низки держав та міжнародних організацій. Безперечно, отримати позитивніші наслідки, ніж прийняття декларації чи резолюції, можливо кодифікацією права міжнародної відповідальності. Крім того, вона значною мірою відповідала б інтересам розвитку міжнародного права та мирного врегулювання суперечок, оскільки система, яка визначає правові наслідки протиправних дій держав, повинна стримувати тенденцію до застосування сили, яка виникла внаслідок незадоволення існуючими неефективними методами врегулювання конфліктів.

Необхідно відзначити факт застосування положень статей про відповідальність держав міжнародними судами та арбітражами. Статистика «використання» Статей про відповідальність держав тільки за період з 1 лютого 2010 року по 31 січня 2014 року виглядає таким чином: 56 рішень міжнародних судів та арбітражів, у яких посилання на Статті згадуються як підстава для їх прийняття або вони (статті) згадуються для відображення існуючого законодавства, яке регулює конкретне питання [26]. При цьому з 2001 року статистика таких судових та арбітражних рішень має тенденцію до збільшення.

Європейський суд з прав людини у справі *Kotov v. Russia* посилався на Статті про відповідальність держав як на «кодифіковані принципи, розроблені в сучасному міжнародному праві щодо відповідальності держав за міжнародно-протиправні діяння» [27].

Застосування положень статей зазначається у рішеннях Міжнародного Суду ООН, Міжнародного трибуналу з морського права, міжнародних арбітражів (Постійна палата третейського суду, Міжнародний центр з врегулювання інвестиційних спорів), груп, заснованих ГАТТ та СОТ, Апеляційного органу СОТ, Африканської комісії, Суду Європейського Союзу,

Європейського суду з прав людини та Міжамериканського суду з прав людини.

Таким чином, застосування міжнародними судами та арбітражами окремих положень статей не лише «підсилює» їхнє доктринальне значення, а й збільшує можливості затвердження всього комплексу статей у звичайному праві. Це своєрідне свідчення їхньої життєздатності та певної правової зрілості, а також вектор можливості подальшого вдосконалення положень.

1.2. Поняття та сутність міжнародно-правової відповідальності держав

Порушення норм міжнародного права тягне за собою відповідальність держави. Така відповідальність значно відрізняється від інших видів юридичної відповідальності, і до сьогодні питання про її сутність, підстави та практичну реалізацію залишається дискусійним.

Необхідно враховувати, що визначення міжнародно-правової відповідальності держави ускладнюється відсутністю несуперечливої загальновизнаної концепції юридичної відповідальності загалом. Багато правознавців визначають юридичну відповідальність як вертикальні та багато в чому односторонні правовідносини, що виникають між індивідом (правопорушником) та державою, і виражаються в обов'язках першого понести покарання за скоєне правопорушення [2, с. 72-73, 109]. Таким чином, юридична відповідальність пов'язується з державним примусом і розуміється як реакція держави на порушення встановлених ним норм [3; 4].

Однак «вертикальна» конструкція не застосовується до міжнародної відповідальності через принцип суверенної рівності держав. Тому природа і сутність такої відповідальності ще складніша і складно визначена.

Як зазначають дослідники, у минулому міжнародно-правова відповідальність була близька до приватно-правової і саме в такому плані сприймалася доктриною, хоча через специфіку суб'єктів і в ті часи вона була все ж таки публічною, а не приватною [2; 3; 4]. У Комісії міжнародного права

ООН висловлювалася думка про те, що розвиток норм про міжнародно-правову відповідальність може піти у напрямку поділу цивільно-правової та кримінальної відповідальності. Однак у результаті Комісія дійшла однозначного висновку: норми про відповідальність держав не є ні цивільними, ні кримінальними, а є міжнародними нормами *sui generis* [28].

Суверенітет держави, відсутність контролюючого та карального центру, юридичного дозволу на використання збройної сили призводили до появи, у тому числі, нігілістичних концепцій у дусі того, що держави відповідальні лише перед собою, що ідея взаємної відповідальності суперечить суверенітету, що кожна держава є вищим суддею щодо своїх дій і, якщо все ж таки має місце компенсація, то вона визначається не юридичним обов'язком, а доброю волею держави [29].

Разом з тим, відповідальність – один із іманентних атрибутів права, без якого немислиме саме його існування.

Довгий час міжнародно-правова відповідальність держав справді реалізовувалась на цивілістичних засадах – як відшкодування збитків, завданих діями держави іноземцям та їхнім підприємствам. Потерпіла держава пред'являла претензії на відшкодування таких збитків, а винна відшкодовувала їх добровільно у вигляді контрибуцій або інших виплат, або примусово – внаслідок застосування проти неї збройної сили. Коли у ХХ столітті постало питання про кодифікацію права міжнародної відповідальності, мова спочатку йшла саме про це. І лише після Другої світової війни почало обговорюватися питання про відповідальність саме за порушення норм міжнародного права, безвідносно до наявності та розміру завданих збитків.

Кодифікація права міжнародної відповідальності була предметом гострих дискусій у Комісії міжнародного права Ліги Націй, а згодом – у Комісії міжнародного права ООН. Пропонувалися різні проекти, однак міжнародний договір, що регламентує юридичну відповідальність держав за протиправні діяння, так і не було прийнято. Основним джерелом права міжнародної відповідальності зараз залишається правовий звичай.

Підсумком багаторічної роботи Комісії у співпраці з іншими органами ООН, урядами та світовою юридичною громадськістю став, як уже раніше згадувалося, ухвалений резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 56/83 від 12.12.2001 документ «Відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння». З моменту прийняття Генеральна Асамблея ООН регулярно включає в порядок денний його обговорення щодо можливості укладання на його основі багатостороннього міжнародного договору. Незважаючи на те, що пов'язувати себе нормами такого договору держави не поспішають, резолюція 56/83 від 12.12.2001 розглядається сьогодні як підтвердження існування та змісту міжнародних звичаїв у зазначеній сфері. ООН веде облік випадків його практичного застосування та посилянь на цей документ у рішеннях міжнародних судів та арбітражів. Зі зростанням числа таких випадків зростає і значення документа як кодифікації міжнародно-правових звичаїв.

Під час численних обговорень документа Комісія дійшла висновку, що держава загалом відповідає за виконання взятих на себе зобов'язань, а не норм міжнародного права; таким чином, ідейним базисом міжнародно-правової відповідальності є принцип *pacta sunt servanda*.

У юридичній науці активно обговорюється питання про підстави міжнародної відповідальності держав [30]. Розрізняють юридичні, фактичні та процесуальні підстави міжнародно-правової відповідальності.

Щодо виділення процесуальних підстав у самостійну категорію висловлювалися сумніви, однак видається, що виконання процедури притягнення до відповідальності має принципове значення в умовах специфіки міжнародного права, незалежно від того, чи визначена така процедура в конкретних нормах, чи потерпіла держава висловлює намір закликати до відповідальності порушника у прийнятній для нього формі, оскільки оцінка поведінки держави як протиправної має визначальне значення. Іншими словами, якщо жоден суб'єкт міжнародного права не оцінює поведінку держави як порушення її міжнародного зобов'язання і не доводить цього до порушника, то говорити про відповідальність складно.

У міжнародному праві відсутні переліки правопорушень, які передбачають конкретні санкції. Тому поведінка держави є протиправною не об'єктивно сама по собі, а коли інші суб'єкти міжнародного права вважають таку поведінку порушенням взятих державою на себе зобов'язань, про що порушнику принаймні має бути повідомлено. Якщо ж інші суб'єкти не заперечують дії держави, то може йтися не про порушення норми права, а про формування нової практики, яка, не виключено, замінить чинне правило.

Юридичною підставою міжнародно-правової відповідальності (міжнародно-протиправним діянням) є кожне зобов'язання, яке порушено державою. Міжнародно-протиправне діяння держави має місце, коли будь-яка поведінка, яка полягає у дії чи бездіяльності: а) надається державі за міжнародним правом; і б) представляє собою порушення міжнародно-правового зобов'язання цієї держави (ст. 2) [13, с. 22].

Стаття 3 встановлює, що кваліфікація діяння держави як міжнародно-протиправного визначається саме міжнародним правом, і на таку кваліфікацію не впливає той факт, що діяння, приміром, є правомірним з погляду внутрішнього права цієї держави.

Фактичними підставами міжнародно-правової відповідальності є скоєні державою («присвоювані» саме державі, незалежно від відповідальності інших осіб) дії чи бездіяльність, що порушують її міжнародні зобов'язання.

Потерпіла держава зобов'язана повідомити державу, яка притягується до відповідальності, про свою вимогу. При цьому потерпіла держава може вказати поведінку, яку відповідальна держава має слідувати, аби припинити протиправне діяння, якщо вона продовжується, а також форму, в якій винна держава має відшкодувати збитки (ст. 43).

Для забезпечення притягнення до відповідальності потерпіла держава має право вжити щодо винного так звані контрзаходи – дії, які за інших обставин могли бути розцінені як протиправні, проте є правомірними як засіб забезпечення міжнародно-правової відповідальності. Контрзаходи обмежуються тимчасовим невиконанням міжнародно-правових зобов'язань

вживання таких заходів держави щодо відповідальної держави (ст. 49) і мають бути припинені, як тільки відповідальна держава виконає свої зобов'язання (ст.53).

Так, у рішенні по справі «Габчиково-Надьмарош», винесеному 1997 р., Міжнародний Суд ООН визначив, що контрзаходи можуть виправдати протиправні дії держави як вжиті у відповідь на міжнародно-протиправні діяння іншої держави та спрямовані проти цієї держави [31].

Водночас не є формою міжнародно-правової відповідальності односторонні дії держав з обмеження економічних або інших відносин з державою-порушником – те, що в сучасній практиці називається «санкціями» держав. Такі заходи, як правило, адресовані власним суб'єктам і перебувають у рамках внутрішньодержавного правового поля: заборона на інвестиції, обмеження на постачання певних товарів чи технологій на адресу держави-порушника, обмеження на видачу віз тощо. На думку Комісії міжнародного права ООН, до односторонніх дій держав не застосовується поняття «санкції», хоча б тому, що санкції у праві робляться уповноваженим на те компетентним суб'єктом, яким ніяк не можна вважати іншу державу («рівний над рівною не має владу»). І хоча вони безпосередньо торкаються економічних та політичних інтересів держави-порушника, ці «санкції» не є заходами міжнародно-правової відповідальності.

Так, наприклад, не є заходами міжнародно-правової відповідальності санкції США, вжиті у зв'язку з приєднанням російською федерацією Криму: призупинення інвестиційного та військового співробітництва, заморожування банківських рахунків, арешт майна та відмова у видачі в'їзних віз низки російських посадових осіб, припинення ліцензування експорту до російської федерації товарів та послуг оборонного призначення, заборона на постачання обладнання та технологій для видобутку нафти та газу та ін. [32].

Не є *de jure* заходами міжнародно-правової відповідальності санкції Ради Безпеки ООН. Глава VII Статуту ООН називає їх «діями щодо загрозливого світу, порушень миру та актової агресії».

Міжнародно-правова відповідальність держав включає юридичні наслідки невиконання міжнародних зобов'язань та відшкодування збитків.

Юридичні наслідки міжнародно-протиправного діяння не торкаються обов'язків відповідальної держави, що зберігається, щодо виконання порушеного ним зобов'язання. Відповідно до ст. 30 резолюції Генеральної Асамблеї ООН 56/83 від 12.12.2001 відповідальна держава зобов'язана:

а) припинити це діяння, якщо воно продовжується;

б) надати належні запевнення та гарантії неповторення діяння, якщо цього вимагають обставини.

Припинення протиправного діяння часто є основним предметом спору, пов'язаного з міжнародно-правовою відповідальністю держав. Так, у праві СОТ основний акцент зроблено саме на припинення діяння, а не на компенсацію шкоди, яка передбачається лише в тому випадку, якщо негайне припинення (тобто скасування вжитого державою обмежувального торговельного заходу) є нереалістичним, і лише на тимчасовій основі «в очікуванні відміни заходу, несумісного з відповідною угодою».

Щодо гарантій неповторення діяння у майбутньому, то, наприклад, такі гарантії передбачалися у рішенні Міжнародного Суду ООН у справі братів Лагранд (Німеччина проти США, 2001 р.) [33]. Суд визнав, що США порушили свої міжнародні зобов'язання, не надавши Карлу і Вальтеру Лаграндам (громадянам Німеччини) доступу до консульської допомоги, а також стративши їх у порушення постанови про тимчасові заходи, винесеної Міжнародним Судом ООН у 1999 р. порушення, США взяли зобов'язання забезпечувати у майбутньому доступ консула відповідно до п. 1 б ст. 36 Віденської конвенції про консульські правовідносини 1963 р. Суд визнав це достатньою гарантією неповторення, яку вимагала Німеччина у зв'язку з протиправним діянням.

Крім припинення діяння та гарантій неповторення, держава має відшкодувати шкоду, заподіяну протиправним діянням. Шкода, згідно зі ст.31,

включає будь-які збитки, матеріальні або моральні, завдані міжнародно-протиправним діями держави.

Шкода відновлюється у формах реституції, компенсації та сатисфакції. Стаття 38 встановлює, що у разі потреби на будь-яку основну суму відшкодування нараховуються відсотки, які розраховуються таким чином, щоб забезпечити повне відшкодування. Така потреба може виникнути, наприклад, якщо виплати розтягуються у часі, або пов'язані з подіями, що сталися давно.

Імперативними вважаються також основоположні норми права збройних конфліктів про гуманне поводження з військовополоненими, про захист цивільного населення та цивільних об'єктів, заборони на застосування невиборчої зброї або методів ведення війни тощо. Таким чином, імперативними у міжнародному праві є норми, у неухильному дотриманні яких зацікавлена вся світова спільнота, а не тільки ті держави, між якими існують відповідні двосторонні або багатосторонні зобов'язання [34].

Однак на практиці, як зазначає швейцарський дослідник Р. Колб, це «досить слабкі вторинні зобов'язання, які держави зазвичай відмовляються виконувати» [6, с. 10]. Автор наводить приклад незаконного вторгнення США до Іраку в 2003 р., коли жодна держава не здійснила дій, щоб зупинити це порушення або не допустити визнання нової іракської держави, яка з'явилася після вторгнення.

Принципово відрізняється від відповідальності за протиправні дії відповідальність держави за шкоду, заподіяну ним при здійсненні правомірної діяльності. Комісія міжнародного права ООН неодноразово звертала на це увагу, представляючи доповіді щодо кодифікації права міжнародної відповідальності. Питання про відповідальність за правомірні дії було відокремлено від викладених вище норм про відповідальність за протиправні дії. Кодифікація міжнародних звичаїв у цій сфері продовжується. Найчастіше таку відповідальність держави встановлюють у міжнародних угодах за види діяльності, пов'язані з джерелом підвищеної небезпеки або з великим ступенем

ризик, наприклад, у галузі освоєння космосу, використання атомної енергії, технологій, які можуть призвести до забруднення навколишнього середовища[35].

Як зазначалося вище, від міжнародно-правової відповідальності слід відрізняти санкції, які застосовуються Радою Безпеки ООН у разі виникнення загрози миру та безпеці. Це примусові заходи ООН, які згідно зі Статутом зобов'язані виконувати всі члени Організації. Санкції Ради Безпеки ООН не є формою юридичної відповідальності держав, однак є наслідками, що настають для організацій та осіб, що загрожують миру та безпеці. Мета санкцій – чинити тиск на державу чи інший суб'єкт та змусити їх дотримуватися правомірної поведінки. Рада Безпеки вдається до санкцій тоді, коли світ перебуває під загрозою, а дипломатичні зусилля не дають результату. До них входять всеосяжні економічні та торговельні санкції, а також цілеспрямовані заходи: ембарго на постачання зброї, заборони на поїздки, обмеження фінансового характеру, обмеження на торгівлю сировинними товарами, припинення залізничних, морських, повітряних, поштових, телеграфних, радіо або інших засобів зв'язку, розрив дипломатичних відносин. Якщо все це не призводить до необхідних результатів, відповідно до Статуту ООН за рішенням Ради Безпеки може бути застосована збройна сила. Нині діє 14 режимів санкцій, спрямованих на політичне врегулювання конфліктів, нерозповсюдження ядерної зброї та боротьбу з тероризмом. Для реалізації санкцій створюються спеціальні Комітети із санкцій. Кожен санкційний режим адмініструється окремим Комітетом [36].

Таким чином, міжнародно-правова відповідальність держав – особливий вид юридичної відповідальності, що реалізується в умовах міжнародної системи зусиллями суб'єктів міжнародного права, покликаний забезпечувати правомірність поведінки держав і, зрештою, мир, благополуччя та безпеку на планеті.

РОЗДІЛ 2. МІЖНАРОДНЕ ПРОТИПРАВНЕ ДІЯННЯ ДЕРЖАВИ

2.1. Елементи міжнародно-протиправного діяння держави

Складові елементи міжнародно- протиправного діяння держав є умовами, необхідними для встановлення наявності такого діяння. Виділяють такі елементи:

- поведінка має присвоюватися державі з міжнародного права (елемент присвоєння);
- поведінка повинна бути порушенням міжнародно-правового зобов'язання, що діє для даної держави (елемент порушення).

Виникнення міжнародної відповідальності у зв'язку з існуванням діяння, яке присвоюється державі та кваліфікується як таке, що суперечить закріпленим у міжнародному договорі правам іншої держави, знайшло послідовне підтвердження у міжнародній судовій практиці [37].

Міжнародний Суд ООН у справі *United States Diplomatic and Consular Staff in Tehran* зазначив, що для встановлення відповідальності Ірану «по-перше, необхідно визначити, наскільки, в юридичному розумінні, відповідні дії можуть розглядатися як присвоювані іранській державі. По-друге, слід розглянути питання про їхню сумісність або несумісність із зобов'язаннями Ірану щодо діючих договорів або за іншими нормами міжнародного права, які можуть бути застосовні» [38].

У доктрині міжнародного права елемент міжнародно-протиправного діяння, що представляє присвоєння, характеризується як суб'єктивне, елемент порушення міжнародно-правового зобов'язання, що діє для даної держави, – як об'єктивне [39]. Поведінка, яка присвоюється державі, може становити як дію, так і бездіяльність. Наведемо приклади.

Міжнародний Суд ООН у справі *Corfu Channel (United Kingdom v. Albania)* побачив достатні підстави для відповідальності Албанії, «оскільки вона знала чи мала знати про наявність мін у її територіальних водах, але не повідомила про це треті держави» [40].

У справі *United States Diplomatic and Consular Staff in Tehran* Міжнародний Суд ООН дійшов висновку, що відповідальність Ірану виникла у зв'язку з «бездіяльністю» його влади, які «не вжили відповідних заходів у обставинах, коли існувала явна потреба у їх прийнятті» [38].

Міжамериканський суд з прав людини у справі *Velasquez Rodriguez v. Honduras* пояснив, що «держава може порушувати права людини, що породжуються насильницьким зникненням як дією, так і бездіяльністю». В останньому випадку через «відсутність з боку держави належної турботи про запобігання порушенню».

У остаточному рішенні арбітраж у справі «*Frontier Petroleum Services Ltd v. Czech Republic*, Постійна палата третейського суду (за Регламентом ЮНСІТРАЛ) послалася на статтю 2 Статей про відповідальність держав на підтримку затвердження, згідно з яким «навіть чи можна сумніватися в тому, що термін “захід” в цілому охоплює міжнародне право як дію, і бездіяльність государства» [41].

У ряді випадків поведінка держави може включати поєднання дії та бездіяльності, що становлять основу міжнародної відповідальності. Так, згідно зі статтею 4 Гаазької конвенції (VIII) від 18 жовтня 1907 року «Про встановлення автоматичних контактних підводних мін» нейтральна держава, яка встановлює міни біля свого узбережжя і не надсилає необхідного повідомлення іншим державам-учасникам, несе за це відповідальність» [42].

У доктрині та міжнародній практиці принципових відмінностей між категоріями «активні дії» та «бездіяльність» у зв'язку з міжнародною відповідальністю не проводиться. Більше того, на практиці при встановленні міжнародної відповідальності держави буває важко виділити «бездіяльність» із сукупності обставин справи.

Наступним елементом міжнародно-протиправного діяння держави є сутнісна змістовна характеристика поведінки, а саме: порушення міжнародно-правового зобов'язання, що діє для цієї держави. Акцентуємо увагу, що з метою відповідальності значення має не просто наявність норми

міжнародного права, а її застосування в даному випадку до відповідальної держави.

Щодо ситуацій порушення міжнародно-правового зобов'язання, що охоплюють як договірні, так і недоговірні зобов'язання, у міжнародній практиці в ідентичному значенні використовується така термінологія: «невиконання міжнародних зобов'язань», «діяння, які не сумісні з міжнародними зобов'язаннями», «порушення міжнародного зобов'язання», «порушення зобов'язань». Положення статей про відповідальність держав (стаття 2 і далі) сформульовані з використанням терміну «порушення міжнародно-правового зобов'язання», яке співвідноситься з положеннями статті 36 (2) Статуту Міжнародного Суду ООН [43].

Характер чи походження порушеного зобов'язання не є винятком із положення про існування двох розглянутих вище необхідних умов для кваліфікації діяння як міжнародно протиправного. Наприклад, міжнародні зобов'язання з багатосторонніх договорів можуть відрізнятися від двосторонніх зобов'язань через різноманітність правових норм та інституцій та широке коло інтересів, які вони покликані захищати, зокрема міжнародного співтовариства в цілому. Особливе питання полягає в тому, хто із суб'єктів міжнародного права має підстави посилаючись на відповідальність, яка виникає внаслідок порушень подібних зобов'язань.

Дискусійним у доктрині міжнародного права та міжнародної судової практики є питання достатності елементів присвоєння та порушення, необхідних для встановлення наявності міжнародно-протиправного діяння.

У підготовленому спеціальним доповідачем КМП ООН Кроуфордом Дж. коментарі до статей про відповідальність держав зазначається, що «необхідність наявності таких елементів (збитків) обумовлена змістом первинного зобов'язання, і з цього приводу немає жодного загального правила. Наприклад, взяте за договором зобов'язання прийняти одноманітний закон порушується внаслідок відмови прийняти такий закон, а іншій державі немає

потреби вказувати на будь-яку конкретну шкоду, яку вона зазнала через таку відмову» [44, с. 62].

Міжнародний трибунал з морського права (Палата зі спорів, що стосуються морського дна) у своєму консультативному висновку *Seabed Disputes Chamber, Advisory Opinion* зазначив, що, як було підтверджено в Статтях про відповідальність держав, «невиконання доручених державою своїх зобов'язань, що не привело до матеріальних збитків, регулюється звичайним правом, відповідно до якого наявність шкоди не є одним із вимог виникнення відповідальності держав» [44, с. 70].

Міжнародний арбітраж у справі «*Merrill and Ring Forestry L.P.*» v. *Government of Canada* зазначив, що хоча в коментарі до статті 2 передбачається, що «вимога про наявність шкоди залежить від змісту первинного зобов'язання, і в цьому відношенні не існує загального правила»... у випадку поведінки, яка, як було сказано, є порушенням стандартів, що застосовуються до захисту інвестицій, цілком ясно, що первинне зобов'язання невід'ємне від існування шкоди» [45].

Таким чином, при розгляді питання про те, чи має місце порушення міжнародного зобов'язання безпосередньо через відмову держави вчинити дії або в даному випадку необхідна наявність додаткового елемента у вигляді шкоди – визначальне значення має зміст та тлумачення первинного зобов'язання.

У доктрині міжнародного права немає єдиної думки про застосування поняття вини як необхідного елемента міжнародно-протиправного діяння. Одні автори вважають, що вина є обов'язковою умовою виникнення міжнародної відповідальності. Як зазначає І.І. Лукашук, «вина визнавалася елементом міжнародного правопорушення Тункіним Г.І., Левіним Д.Б., Василенком В.А., Курісом П., Колосовим Ю.М., Мазовим В.А., Петровським Ю .В., тобто майже всіма, хто аналізував проблеми відповідальності. В обґрунтування зазвичай посилялися на одну теорію права» [46]. Прихильники

концепції об'єктивної відповідальності, зокрема Д. Анцілотті, Х.Е. де Арчага зазначали, що міжнародна відповідальність виникає незалежно від вини [47].

Враховуючи вище викладене, слід констатувати, що за відсутності однорідної міжнародної практики з цього питання відзначимо існування тенденції, згідно з якою за активних порушень міжнародно-правових зобов'язань та відсутності особливих обставин доказів вини не потрібно. Статті про відповідальність держав також не містять положення про доказ вини як обов'язкової передумови настання міжнародної відповідальності. Однак, щоб уникнути невідповідних наслідків у ситуації, при якій виконання міжнародного зобов'язання залежить від розсуду держав або йдеться про бездіяльність, відповідальність держав настає лише тоді, коли держава при прояві *due diligence* (належної обачності) могла передбачити та запобігти порушенню міжнародного зобов'язання.

2.2. Кваліфікація поведінки держави як міжнародно-протиправної

Кваліфікація діяння держави як міжнародно-протиправного визначається нормами міжнародного права. Інакше кажучи, те чи інше діяння держави може бути кваліфіковане як міжнародно-протиправне, якщо вона порушує міжнародно-правове зобов'язання. На це положення не впливає порушення державою внутрішнього законодавства.

Постійна палата третейського суду (за Регламентом ЮНСІТРАЛ) у своєму проміжному рішенні про юрисдикцію та допустимість у низці справ, [44, с. 120], аналізуючи зв'язок між міжнародним і внутрішнім правом у контексті договору, прийняв представлений Джеймсом Кроуфордом експертний висновок, в якому цитувалися статті 3 і 32 статей про відповідальність держав у підтвердження тези про те, що існує «чітка презумпція» рідного та національного права».

Для верховенства міжнародного права найважливіше значення має і така умова кваліфікації поведінки держави як міжнародно-протиправної: діяння держави має бути кваліфіковано як міжнародно-протиправне, якщо вона

порушує міжнародно-правове зобов'язання, навіть у тому випадку, коли діяння не суперечить внутрішньому праву держави. Аналогічним чином, коли згідно з внутрішнім правом держава мала діяти подібним чином. Держава не може посилатися на відповідність своєї поведінки нормам внутрішнього права з метою ухилення від кваліфікації поведінки як протиправної згідно з нормами міжнародного права.

Вперше найбільш чітко умови кваліфікації діяння держави як міжнародно-протиправного були викладені у рішенні Постійної палати міжнародного правосуддя у справі *Treatment of Polish Nationals and Other Persons of Polish Origin or Speech in the Danzig Territory* [48].

У своєму висновку Палата заперечувала право польського уряду подавати на розгляд органів Ліги Націй питання щодо поширення на польських громадян деяких положень Конституції Вільного міста Данцига. Висновок сформульовано наступним чином: «...згідно із загальноприйнятим принципом одна держава у її взаємовідносинах з іншою державою може посилатися лише на норми міжнародного права та належним чином оформлені міжнародні зобов'язання, але не на положення конституції іншої держави... З іншого боку, держава у її взаємовідносинах з іншою державою не може посилатися на свою власну конституцію, щоб ухилитись від виконання зобов'язань, покладених на неї згідно з міжнародним правом або діючими договорами» [48].

Міжнародна судова та арбітражна практика сформувала однозначну позицію визнання положення про те, що відповідність поведінки положенням внутрішньодержавного права жодною мірою не буде достатньою підставою для заперечення міжнародно-протиправного характеру цієї поведінки.

Міжнародний арбітраж (за Конвенцією МЦУІВ) у своєму рішенні у справі *EDF International S.A. та інші v. Republic of Argentina* послався на статтю 3 про відповідальність держав на підтримку твердження про те, що «законність дій відповідача згідно з національним правом не визначає їхню правомірність згідно з міжнародними правовими принципами» [49].

Міжнародний арбітраж (за Конвенцією МЦУІВ) у справі *Iberdrola Energia S.A. v. Republic of Guatemala* послався на статтю 3 Статей про відповідальність держав, погоджуючись з тим, що «законність поведінки держави згідно з її внутрішнім правом може не означати законності такої поведінки згідно з міжнародним правом» [50].

Цей принцип знайшов схвалення як під час роботи з кодифікації норм про відповідальність держав, проведеної під егідою Ліги Націй, так і роботи з кодифікації прав та обов'язків держав та права міжнародних договорів у рамках ООН. Згідно зі статтею 13 проекту декларації про права та обов'язки держав: «Кожна держава зобов'язана сумлінно виконувати свої зобов'язання, що виникають з договорів та інших джерел міжнародного права, і не може посилатися на положення своєї конституції або своїх законів як на виправдання невиконання нею цієї обов'язки» [44, с. 159].

Розглянуті умови кваліфікації діяння держави як міжнародно-протиправного аналогічно висвітлено у статті 27 Віденської конвенції про право міжнародних договорів: «Учасник не може посилатися на положення свого внутрішнього права як виправдання для невиконання ним договору» [51].

Отже, це правило діє без шкоди для статті 46 Віденської конвенції про право міжнародних договорів, положення якої передбачають можливість посилатися на положення внутрішнього права щодо компетенції укладати договори в обмеженій кількості випадків, а саме коли порушення таких положень було явним і стосувалося норми внутрішнього права особливо важливого значення.

2.3. Присвоєння поведінки державі

Важлива умова настання міжнародної відповідальності держави полягає у можливості надання їй тієї чи іншої поведінки з міжнародного права. Під впливом міжнародної практики було вироблено спеціальні правила присвоєння державі протиправної поведінки. Іншими словами, коли

поведінка, яка перебуває в якійсь дії чи бездіяльності, повинна вважатися поведінкою цієї держави.

Загальне правило полягає в тому, що державі як суб'єкту міжнародного права надається лише поведінка його органів управління або інших суб'єктів, що діють за вказівкою, під керівництвом або під контролем таких органів, тобто агентів держави. Такий підхід зумовлений двома факторами: прагненням обмежити міжнародну відповідальність поведінкою, в якій держава бере участь як єдина структура, а також необхідністю визнання автономності осіб, які діють на власний розсуд, а не за вказівкою якогось державного органу.

Присвоєння як дія нормативного характеру полягає в тому, щоб встановити з метою міжнародної відповідальності, що те чи інше діяння є діянням держави. Присвоєння ґрунтується на критеріях, що визначаються міжнародним правом, а не лише визнання причинно-наслідкового зв'язку.

Слід зазначити, що поведінка надається державі як суб'єкту міжнародного права. У внутрішньодержавних відносинах держава виступає за допомогою різних суб'єктів, зокрема міністерств, відомств, державних корпорацій, які мають самостійну правосуб'єктність.

Проте держава як суб'єкт міжнародного права несе відповідальність за поведінку всіх державних органів та посадових осіб, які є частиною його державного апарату і діють у цій якості, незалежно від того, чи мають вони самостійну правосуб'єктність відповідно до внутрішньодержавного права.

Правила присвоєння відображені у Главі II Статей про відповідальність держав. Принцип, відповідно до якого держава відповідає за поведінку своїх органів, що діють як такі, визнано та відтворюється у численних судових та арбітражних рішеннях.

Міжнародний арбітраж (за Регламентом ЮНСІТРАЛ) у справі *Sergey Paushok and Others v. Government of Mongolia* послався на статті 4, 5 і 9 як такі, що відображають застосовні до суперечки «норми міжнародного права щодо

присвоєння», «які, як правило, вважаються такими, що відображають сучасне міжнародне звичаєве право» [59].

Міжамериканський суд з прав людини у ухвалі у справі *Castillo González and v. Venezuela* зазначив, що статті 2 і 4 є частиною «базового принципу правового регулювання міжнародної відповідальності держав». Суд далі послався на статтю 4, уклавши, що «Суд повинен визначити, чи чинна дія державного органу, наприклад, слідчого органу, міжнародно-протиправне діяння...»[55].

Європейський суд з прав людини у рішенні у справі *Catan and others v. Moldova and russia* [91] посилався на статті 6 і 8 статей про відповідальність держав як на відповідні норми міжнародного права.

Основна норма, яка присвоює державі поведінку її органів, передбачає, що поведінка будь-якого органу держави розглядається як діяння цієї держави з міжнародного права, незалежно від того, чи здійснює цей орган законодавчі, виконавчі, судові чи будь-які інші функції; незалежно від становища, яке він обіймає в системі держави, і незалежно від того, чи є він органом центральної влади чи адміністративно-територіальної одиниці держави.

Звичайний характер цієї норми зазначений у рішенні Міжнародного Суду ООН у справі *Difference Relating to Immunity from Legal Process of Special Reporter of Commission on Human Rights*: «Згідно з загальновизнаною нормою міжнародного права, поведінка будь-якого органу держави повинна розглядатися в як діяння цієї держави. Ця норма має загальний характер»[92].

«Базова» норма присвоєння визначає основні випадки присвоєння та є вихідною для інших ситуацій. Так, згідно зі статтею 8 Статей про відповідальність держав, поведінка, яка санкціонована державою і тому може бути присвоєна їй, має бути прямо чи опосередковано санкціонована органом держави.

Поняття «орган держави» включає всі індивідуальні та колективні утворення, які складають систему держави та діють від її імені; органи державної центральної влади та адміністративно-територіальних одиниць у

межах держави. Іншими словами, цей термін вживається в найширшому розумінні слова: не тільки органи центральної влади, високопосадовці та особи, які відповідають за зовнішній вигляд. ня зносини держави, а й органи влади всіх гілок влади, незалежно від своїх функцій та становища системі держави.

Група СОР з питання «United States – certain requirements in relation to marking of the country of origin» зазначила, що «відповідні положення» Статей про відповідальність держав узгоджуються з поняттям, згідно з яким дії чи бездіяльність, які надаються члену СОР, «як правило, є діями чи бездіяльністю органів держав, включаючи органи виконавчої влади».

Міжнародний арбітраж, утворений для розгляду справи «Electrocable S.A.» v. Republic of Hungary визначив, що «немає сумнівів у тому, що дії парламенту Угорщини повинні присвоюватися Угорській державі відповідно до статті 4 статей КМП...»[93].

Постійна палата третейського суду у справі Chevron Corporation та Texaco Petroleum Company v. Republic of Ecuador зазначила, що «з точки зору міжнародного права держава може нести відповідальність за поведінку своїх органів, у тому числі своїх судових органів...»[74].

Не існує принципової різниці між діями вищих і нижчих посадових осіб за умови, що вони діють у своїй офіційній якості. Це відбито у формулюванні статті 4 Статей про відповідальність держав – «незалежно від становища, що він посідає у системі держави».

Комітет ad hoc, утворений для проведення розгляду щодо скасування арбітражного рішення у справі Helnan International HOTELS A. S. v. Arab Republic of Egypt, послався на статтю 4 Статей про відповідальність держав, визначивши таке: «рішення міністра уряду, прийняте на закінчення адміністративного процесу... є рішенням, за яке держава безумовно несе відповідальність згідно з міжнародним правом у разі, якщо воно порушує міжнародні зобов'язання цієї держави» [94].

Також для цілей вищевказаної статті не має значення, чи є адміністративно-територіальна одиниця складовою федеративної держави або особливим автономним районом. Так само як і те, чи дозволяє внутрішньодержавне право конкретної держави контролювати адміністративно-територіальну одиницю в її складі щодо виконання міжнародних зобов'язань держави. Це положення знайшло послідовне підтвердження у міжнародній судовій практиці.

Міжнародний Суд ООН у справі *LaGrand (Germany v. United States of America)* відзначив таке: «Зважаючи на те, що міжнародна відповідальність держави виникає внаслідок дій у цій державі компетентних органів та влади, якими б вони не були; беручи до уваги, що Сполучені Штати повинні прийняти будь-які заходи, які є в їх розпорядженні, для забезпечення того, щоб Вальтер Лагранд не був страчений до ухвалення остаточного рішення під час даного судового розгляду; беручи до уваги, що згідно з інформацією, яку має Суд, здійснення заходів, зазначених у цій постанові, стосується до юрисдикції губернатора Арізони; беручи до уваги, що уряд Сполучених Штатів відповідно зобов'язаний перепровадити цю постанову вищезгаданому губернатору; беручи до уваги, що губернатор Арізони зобов'язаний діяти відповідно до міжнародних зобов'язань Сполучених Штатів...» [95].

У цьому виявляється принцип єдності держави з метою міжнародної відповідальності, що передбачає, що дії та бездіяльність усіх органів держави розглядаються як дії та бездіяльність держави. Очевидно, що при різноманітті міжнародних зобов'язань держав неможливо виділити в системі органів державної влади групу органів, які були спеціально призначені для вчинення міжнародно-протиправних діянь.

При застосуванні на практиці вищерозглянутих положень можуть виникнути певні труднощі у визначенні того, чи діє особа, яка є органом держави, як така. Так, особа може мати приховані чи неправомірні мотиви або може зловживати державною владою. Однак, якщо така особа явно діє в

офіційній якості або під прикриттям наданих державних повноважень, її дії надаються державі.

Необхідно уникати змішування суто приватної поведінки з поведінкою органу, що функціонує як державний, але діючий *ultra vires* або порушення норм, що регулюють його діяльність. У цьому випадку орган вважається чинним від імені держави [65].

Норма про присвоєння поведінки осіб або утворень, що здійснюють елементи державної влади, відображена у статті 5 Статей про відповідальність держав: поведінка органу держави або особи та освіти, уповноважених здійснювати елементи державної влади, розглядається як діяння цієї держави щодо міжнародної відповідальності. рідному праву, якщо цей орган, особа чи освіта діють у цій якості, навіть якщо вони перевищують свої повноваження або порушують вказівки.

Формування та закріплення цієї норми у праві міжнародної відповідальності об'єктивно обумовлено необхідністю забезпечення верховенства міжнародного права у міжнародних відносинах. В іншому випадку будь-яка інша норма суперечила б одному з основних принципів міжнародної відповідальності, закріпленому у статті 3 Статей про відповідальність держав, оскільки дозволяла державі посилаючись на національне право в обґрунтування того, що їй не може бути присвоєно її поведінку органів.

У міжнародній практиці послідовно знайшло підтримку становище, сформульоване урядом Великобританії у відповідь пропозицію Італії: «...усі уряди повинні завжди відповідати за всі діяння, вчинені їх агентами у виконанні ними своїх офіційних функцій». США також висловилися на підтримку «норм міжнародного права, згідно з якою суверені не несуть відповідальності в рамках дипломатичної процедури за шкоду, заподіяну іноземцям внаслідок поведінки агентів, які діяли з перевищенням не лише своїх реальних, а й здається повноважень».

В даний час розглянуте положення має нормативне закріплення та відображено у міжнародній судовій та арбітражній практиці. Зокрема, відповідно до статті 91 Женевського додаткового протоколу 1977 року «сторона, яка перебуває у конфлікті... несе відповідальність за всі дії, які вчиняють особи, які входять до складу її збройних сил». Показово, що у коментарі до цієї статті зазначається, що норма була прийнята консенсусом і «відповідає загальним правовим принципам міжнародної відповідальності», а «всі дії» включають, у тому числі, дії, які здійснюються з порушенням наказів чи вказівок [44].

Міжамериканський суд з прав людини у ухвалі у справі *Velasquez Rodriguez v. Honduras* зазначив: «Цей висновок (про порушення Конвенції) не залежить від того, чи орган чи посадова особа порушили положення внутрішньодержавного права і чи вийшли вони за межі своїх повноважень: згідно з міжнародним правом держава несе відповідальність за дії або помилки своїх агентів, скоєні або допущені ними в їхній офіційній якості, навіть якщо ці агенти перевищили свої повноваження або порушили внутрішньодержавне право» [96].

Міжнародний арбітраж у рішенні у справі *Ioannis Kradassopulosa and Ron Fuks v. Republic of Georgia* ухвалив, що відповідно до статті 7 «навіть у випадках, коли освіта уповноважена здійснювати елементи державної влади *ultra vires*, зазначена поведінка присвоюється державі». Арбітраж зробив висновок про те, що Республіка Грузія не може уникнути правових наслідків своєї поведінки, посилаючись на те, що вона спочатку була недійсною відповідно до права Грузії [71].

Розвиток внутрішньодержавної практики багатьох держав характеризується значним поширенням органів, які не є державними, але уповноважені нею здійснювати елементи державної влади. До таких суб'єктів можуть належати державні корпорації, державні підприємства та державні установи різного роду, приватні компанії, за умови, що вони уповноважені здійснювати функції державного характеру або їх поведінка пов'язана із

здійсненню відповідних повноважень. Як приклад, можна навести діяльність приватних охоронних агентств, наділених державними повноваженнями тримання під вартою, контролю за дотриманням режиму відповідно до вироку суду.

На практиці виникає питання про критерії, що визначають з метою присвоєння державі, поведінки тієї чи іншої організації. Визначальний критерій подібних організацій – уповноваженість державою в конкретному аспекті здійснювати певні елементи державної влади. Іншими важливими, але не вирішальними критеріями для зазначених цілей можуть бути: створення та діяльність на підставі публічного/приватного національного права, ступінь участі держави у капіталі/активах.

Міжнародний арбітраж, утворений для розгляду справи *Gustav F.W. Hamester GmbH & Co. KG v. Republic of Ghana* зазначив, що «для того, щоб діяння присвоювалося державі, воно повинно мати тісний зв'язок з цією державою». Посилаючись на статті 4, 5 і 8, арбітраж заявив, що такий зв'язок може виникнути, коли особа, яка «вчиняє діяння, є частиною внутрішньої структури держави (стаття 4); або використовує конкретні державні повноваження для здійснення такого діяння, навіть якщо ця особа є самостійною організацією (стаття 5); чи діє під ефективним контролем... держави, навіть якщо вона є приватною чи публічною особою (стаття 8)». Арбітраж зазначив, що згідно зі статтею 5 «цілком зрозуміло, що в наявності мають бути дві сукупні умови (для присвоєння): організація має бути викрита державною владою; і діяння має бути скоєно в порядку реалізації державної влади»[52].

Європейський суд з прав людини своєю ухвалою [50] вперше детально розглянув питання про відповідальність держави щодо боргів муніципальних унітарних підприємств (МУП), що проходять процедуру банкрутства, в контексті незадоволення вимог працівників-кредиторів, заснованих на судових рішеннях за позовами до таких підприємств. Представляє особливий інтерес узагальнення прецедентної практики Суду з питання визнання

організацій «державними» для цілей Європейської конвенції про захист прав людини та основних свобод в аспекті відповідальності держави за поведінку осіб або утворень, які здійснюють елементи державної влади. Так, Європейський суд з прав людини встановлює ступінь «незалежності» юридичної особи від держави на підставі таких факторів:

- правовий статус юридичної особи (приватне/публічне право, що регулює створення та діяльність юридичної особи, обсяг та зміст прав та обов'язків за національним правом);
- характер та цілі діяльності юридичної особи (сфера діяльності, нормативне регулювання діяльності в даній сфері, виконання юридичною особою суспільно значущих функцій);
- ступінь інституційної та управлінської незалежності юридичної особи від держави (частка державної участі в капіталі, державні повноваження з управління та здійснення контролю за діяльністю юридичної особи).

Європейський суд з прав людини дійшов висновку про те, що держава несе відповідальність за боргами МУП на підставі: здійснення МУП діяльності у соціально значущій сфері (надання послуг у галузі житлово-комунального господарства та громадського транспорту, у тому числі на пільговій основі з подальшим правом вимоги компенсації за рахунок відповідного бюджету); фактичного ступеня контролю держави за діяльністю МУП, внаслідок створення та функціонування відповідних муніципальних організацій.

Принциповий момент полягає в тому, що подібні органи (органи, які не є державними, але уповноважені нею здійснювати елементи державної влади) вважаються такими, що здійснюють державну владу навіть у тому випадку, якщо її здійснення передбачає дії на власний розсуд або свободу дій.

Міжнародний арбітраж (за Конвенцією МЦУІС) у своєму рішенні у справі *Bosch International, Inc., and B&P Ltd. Foreign Investment Enterprise v. Ukraine* посилався на статтю 5 статей про відповідальність, аналізуючи питання про те, чи може поведінка університету бути присвоєна Україні. Арбітраж проаналізував, чи 1) був університет «уповноважений за

законодавством України здійснювати елементи державної влади», і 2) «чи пов'язана поведінка університету із здійсненням цієї державної влади»[53].

Щодо другого аспекту свого аналізу арбітраж послався на коментар до статті 5 Статей про відповідальність держав, вказавши, що «питання, яке підлягає рішенню, полягає в тому, чи може поведінка університету у питанні укладання та припинення відповідного контракту розумітися або кваліфікуватися як одна з форм «державної діяльності» або як форма «комерційної діяльності».

Арбітраж також послався на статтю 5 під час аналізу вимоги, пред'явленого відповідно до положення двостороннього інвестиційного договору. Арбітраж зробив висновок про те, що термін «сторона», що вживається в положенні, відноситься до «будь-якої ситуації, коли сторона діє як держава», а саме коли поведінка утворень може бути присвоєна сторонам (згідно, наприклад, статтям 4, 5 або 8 статей КМП про відповідальність країн)...».

Таким чином, щоб дія вважалася діянням держави з метою міжнародної відповідальності, поведінка тієї чи іншої організації має бути пов'язана з виконанням державних функцій, а не з провадженням іншої приватної чи комерційної діяльності, якою може займатися дана установа. Наприклад, поведінка авіаційної компанії, якій делеговано окремі поліцейські функції, вважатиметься діянням держави з міжнародного права, якщо вона пов'язана із здійсненням подібних функцій, і не вважатиметься такою, якщо вона пов'язана з іншою діяльністю (зокрема, продажем авіаквитків, закупівлею авіапарку та його обслуговуванням)[54].

Сфера застосування статті 5 Статей про відповідальність держав обмежена утвореннями, уповноваженими відповідно до внутрішньодержавного права здійснювати державну владу. Необхідно розрізняти категорії, що розглядаються, від утворень, що діють під керівництвом або контролем держави, а також від утворень або груп, які

беруть у свої руки владу, наявність державних органів та в умовах, що потребують здійснення такої влади.

Отже, винятком із сфери застосування статті 5 Статей про відповідальність держав є ситуації, коли внутрішнє/національне право делегує право на ту чи іншу поведінку або санкціонує поведінку, пов'язану з здійсненням державної влади на тій підставі, що вона є самообороною.

2.4. Порушення державами міжнародних зобов'язань

Порушення міжнародно-правового зобов'язання має місце у тому випадку, коли поведінка, яка присвоюється державі як суб'єкту міжнародного права, є невиконанням даною державою свого міжнародного зобов'язання.

Зміст міжнародно-протиправного діяння полягає у невідповідності фактичної поведінки держави поведінці, якій вона мала слідувати за дотриманням конкретного міжнародно-правового зобов'язання. Ця поведінка породжує нові правовідносини міжнародної відповідальності.

Окрім визначення порушення міжнародно-правового зобов'язання важливе значення мають питання інтертемпорального права стосовно відповідальності держав, порушень, що тривають, і спеціальній проблемі визначення, коли порушення є серією діянь, що визначаються в сукупності як протиправні.

З метою опису сутності порушення міжнародно-правового зобов'язання держави Міжнародний Суд ООН користувався такими висловлюваннями, як «невідповідність зобов'язанням держави», дії, що «суперечать» або «що не узгоджуються» з цією нормою, недотримання договірних зобов'язань» [54]. Зміст такої поведінки може бути різним: дія та бездіяльність, ухвалення закону, адміністративного чи іншого рішення у справі, судове рішення та його виконання, здійснення пособництва. У всіх випадках встановити наявність або відсутність порушення міжнародно-правового зобов'язання можливе лише шляхом порівняння фактичної поведінки держави з тією поведінкою, яка потрібна в силу цього зобов'язання.

Порушення державою міжнародно-правового зобов'язання має місце, коли діяння держави не відповідає тому, що вимагає від неї це зобов'язання, незалежно від його походження чи характеру.

Міжамериканський суд з прав людини у своєму рішенні у справі *Castillo González and others v. Venezuela* зазначив, що «міжнародно-правова відповідальність держави може настати у разі порушень прав людини, вчинених окремими особами або третіми сторонами, у контексті зобов'язання цієї держави забезпечувати дотримання прав людини у відносинах між людьми» [55].

Міжнародні зобов'язання можуть встановлюватися звичайною нормою міжнародного права, міжнародним договором, основними визнаними принципами міжнародного права, рішеннями міжнародних органів, міжнародних судових органів. Держави беруть на себе зобов'язання в силу односторонніх актів. Відповідальність держав може виникати з порушень двох та багатосторонніх зобов'язань міжнародної спільноти загалом. Це стосується і зобов'язань, які містяться в Статуті ООН, і є також договірними.

Переважна сила зобов'язань членів Організації зі Статуту ООН перед зобов'язаннями за якоюсь міжнародною угодою (стаття 103 Статуту ООН) ґрунтується на положеннях самого Статуту та універсального членства держав в ООН. Зазначимо, що у міжнародному праві відсутня різниця між режимом відповідальності, що відбувається *ex contractu* або *ex delicto*. Це положення підтвердило рішення у справі *Rainbow Warrior (New Zealand/France)*: у сфері міжнародного права не проводиться різниці між договірною та деліктною відповідальністю» [56]. Не проводиться різниці між цивільною та кримінальною видами відповідальності на відміну від національних правових систем.

Таким чином, порушення державою міжнародного зобов'язання є міжнародно-протиправним діянням незалежно від суті чи змісту порушеного зобов'язання та можливої характеристики такої невідповідної зобов'язання поведінки.

Міжнародні суди незмінно підтверджували принцип, згідно з яким відсутнє обмеження щодо кола питань, з яких держави можуть приймати міжнародні зобов'язання. Це положення ґрунтується на суверенітеті держав.

Постійна палата у своєму першому рішенні у справі SS Wimbledon зазначила, що «право укладати міжнародні угоди є атрибутом суверенітету держави» [54].

Проблемним аспектом у питаннях міжнародної відповідальності держав є проблема визначення початку міжнародно-протиправного діяння та його тривалості. За загальним правилом існування та тривалість порушення міжнародно-правового зобов'язання перебувають у зв'язку з існуванням та змістом самого зобов'язання та особливостями конкретного порушення.

Для цілей міжнародної відповідальності проводиться різниця між порушеннями нетривалого характеру і протиправними діяннями, що тривають. Порушення міжнародно-правового зобов'язання діянням держави, що не має тривалого характеру, відбувається в той момент часу, коли діяння відбувається, навіть якщо його наслідки продовжуються.

Діяння тривалого характеру, на відміну, займає весь період, протягом якого це діяння продовжується і залишається невідповідним міжнародно-правовому зобов'язанню, за умови, що це міжнародно-правове зобов'язання пов'язує цю державу протягом цього періоду. Наприклад, збереження в силі положень законодавства, несумісних з договірними зобов'язаннями держави, що приймає, незаконне утримання під вартою офіційного представника іноземної держави або незаконне зайняття приміщень посольства, підтримка за допомогою сили колоніального панування, незаконне зайняття частини території іншої держави або розміщення збройних сил на території іншої держави без її згоди. По суті, протиправне діяння, що триває, є діянням, яке було розпочато, але не закінчилося у відповідний час.

Поняття протиправних діянь, що тривають, визнається доктриною міжнародного права, існує в багатьох національних правових системах.

Неодноразово використовувалося міжнародними судами з метою міжнародної відповідальності.

Міжнародний Суд ООН у справі *Diplomatic and Consular Staff in Tehran* прийшов до висновку, що мали місце «його порушення Іраном, що йшли ще за одним, і все ще тривають його зобов'язань стосовно Сполучених Штатів відповідно до Віденських конвенцій 1961 і 1963 років»[38].

Міжамериканський суд з прав людини у рішенні у справі *Gomes Lund and others v. Brazil* зазначив, що «діяння, які мають тривалий чи постійний характер, залишаються не відповідними міжнародно-правовим зобов'язанням протягом усього періоду, під час якого ці діяння продовжуються»[57].

З метою встановлення у ряді справ юрисдикції *ratione temporis* поняття протиправного діяння, що триває, використовувалося Європейським судом з прав людини. Необхідність такого використання була обумовлена тим, що юрисдикція ЄСПЛ може бути обмежена подіями, що відбулися після того, як держава-відповідач стала учасником Конвенції або відповідного протоколу та визнала право окремих осіб на подання скарги.

Наприклад, у справі *Paramichalopoulos and others v. Greece* конфіскація майна відбулася приблизно за вісім років до того, як Греція ратифікувала Європейську конвенцію. Європейський суд з прав людини підтвердив свою юрисдикцію у справі на тій підставі, що в даному випадку мало місце порушення права на мирне користування майном згідно зі статтею 1 Протоколу 1 до Конвенції, яке тривало після того, як Протокол набув чинності[58].

Важливо відзначити, що на практиці різниця між закінченими та продовженими діяннями може бути відносною. Визначення – носить протиправне діяння, що триває чи закінчений характер – залежить як від існування первинного зобов'язання, так і обставин кожного діяння. Так, протиправне діяння, що безпосередньо триває, може бути припинено, зокрема, внаслідок звільнення заручників або виведення військ з незаконно окупованої

території, проте деякі наслідки діяння можуть продовжуватися. Наведемо такі приклади з міжнародної судової та арбітражної практики.

Міжнародний арбітраж (за Регламентом ЮНІТРАЛ) у справі *Sergey Paushok and Others v. Government of Mongolia* послався на коментар до статей 14 і 15, що стосується дій тривалого характеру та складових діянь, і виніс рішення, що деякі переговори не є діянням тривалого характеру або складових діянь або бездіяльністю[59].

Фундаментальним для розвитку судової практики у справах про насильницькі зникнення стало рішення Міжамериканського суду з прав людини у справі *Blake v. Guatemala*[60]. Міжамериканський суд із прав людини у справі *Blake v. Guatemala* інтерпретував насильницьке або недобровільне зникнення «як протиправне діяння, яке триває доти, доки не буде встановлено долю жертви або її місцезнаходження». З цієї підстави Міжамериканський суд з прав людини визнав заперечення Гватемали про неспроможність юрисдикції щодо цієї справи.

Фізичні та моральні страждання як наслідки застосування тортур, економічні наслідки експропріації власності, як правило, мають тривалий характер. У цьому випадку не можна кваліфікувати діяння як таке, що триває лише на тій підставі, що його вплив або наслідки позначаються протягом певного часу. Подібні наслідки є об'єктом вторинних зобов'язань щодо відшкодування, включаючи реституцію. Тривалий вплив наслідків береться до уваги при визначенні суми компенсації, що виплачується.

Загальним моментом закінчених і протиправних діянь, що тривають, є те, коли саме відбувається фактичне порушення міжнародного права, на відміну від передбачуваного або очікуваного. Це питання слід визначати у межах відповідної первинної норми. Ряд міжнародних норм забороняють загрози через поведінку, підбурювання чи посягання, і в цьому випадку загроза, підбурювання чи посягання самі собою є протиправними діяннями. Так, відповідно до пункту 4 статті 2 Статуту ООН державам-членам необхідно утримуватися від загрози силою або її застосування проти територіальної

недоторканності чи політичної незалежності будь-якої держави. Стаття III Конвенції про геноцид 1948 року забороняє пряме та публічне підбурювання до вчинення геноциду, замах на вчинення геноциду та співучасть у геноциді[61].

Зазначимо і категорію порушень міжнародно-правових зобов'язань щодо запобігання виникненню цієї події. Подібні зобов'язання виражаються у діях, що передбачають від держави вжиття всіх розумних та необхідних заходів щодо запобігання виникненню порушення. Порушення зобов'язання запобігання може бути таким, що триває, протиправним діянням у тому випадку, якщо держава пов'язана зобов'язанням протягом періоду, впродовж якого триває і зберігається ця подія, яка не відповідає тому, що передбачено зобов'язанням.

Крім розмежувань між закінченими та продовженими діяннями з метою міжнародної відповідальності виділяють концепцію складеного протиправного діяння. Складові дії викликають порушення, що тривають за часом з першої з дій або бездіяльностей у серії діянь, що становлять протиправну поведінку.

Таким чином, порушення державою міжнародно-правового зобов'язання за допомогою серії дій або бездіяльності, визначених у сукупності як протиправні, відбувається, коли дія або бездіяльність, взята разом з іншими, є достатньою для того, щоб утворити міжнародно-протиправне діяння.

У цьому випадку порушення триває протягом усього періоду, починаючи з першої з дій або бездіяльності даної серії, і продовжується, поки ці дії або бездіяльність повторюються і залишаються такими, що не відповідають міжнародно-правовому зобов'язанню.

Як яскравий приклад порушення, що містить елементи дії, наведемо акти геноциду. Відповідно до пункту а) статті II Конвенції 1948 року та прийнятих пізніше міжнародно-протиправними актами[62], акти геноциду передбачають вбивство членів національної, етнічної, расової чи релігійної групи з наміром знищити повністю або частково таку групу як таку. Обидві ознаки визначення

геноциду містять систематичні елементи. До таких дій можна віднести апартеїд, систематичні акти расової дискримінації. По ряду найбільш тяжких міжнародно-протиправних діянь їх складовий характер визначено у термінах.

Необхідно розмежовувати складові елементи зобов'язання та зобов'язання, порушені «складеним діянням». Складові дії переважно викликані порушеннями, що тривають. Інше становище має місце у разі, коли складова поведінка є змістом протиправного діяння. Як приклад: склад апартеїду як міжнародного злочину відмінний від окремих актів расової дискримінації, геноцид від окремих актів убивства, мотивованих етнічними або расовими причинами[63]. Отже, у разі злочинів проти людяності складові діяння є порушенням, окремим від індивідуальних порушень прав людини, у тому числі з яких воно власне і складається.

Наслідок характеру складової дії у тому, що момент скоєння даного діяння не збігається з першою дією чи бездіяльністю. Згодом перша дія чи бездіяльність у даному разі дасть «початок» серії дій чи бездіяльностей. І тільки після того, як матиме місце серія подібних дій, їх можна кваліфікувати як складове діяння. Зміст складових діянь, визначених у сукупності як протиправні, також не виключає можливості того, що будь-яке діяння серії може бути протиправним відповідно до іншого зобов'язання.

«Протяжність» складового діяння у часі визначається таким чином. Порушення, що складається зі складеного діяння, триває протягом усього періоду, починаючи з першої з дій або бездіяльності даної серії, і продовжується, доки такі дії чи бездіяльності повторюються і залишаються не відповідними міжнародно-правовому зобов'язанню.

Отже, слід констатувати, що при розгляді судами подібних ситуацій необхідно враховувати принцип інтертемпоральності. Держава має бути пов'язана міжнародно-правовим зобов'язанням у той період, коли відбувається серія діянь, що становлять порушення.

РОЗДІЛ 3. ЗМІСТ МІЖНАРОДНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ДЕРЖАВ

3.1. Зміст міжнародної відповідальності:

юридичні наслідки міжнародно-протиправного діяння

Змістом міжнародної відповідальності є нові правовідносини, що виникають після здійснення державою міжнародно-протиправного діяння.

Серед основних юридичних наслідків міжнародно-протиправного діяння:

- зобов'язання відповідальної держави припинити протиправне діяння;
- надати повне відшкодування за шкоду, заподіяну міжнародно-протиправним діянням.

Додаткові наслідки як для відповідальної держави, так і для інших держав може спричинити міжнародно-протиправне діяння, яке є серйозним порушенням державою зобов'язань, що впливають із імперативних норм міжнародного права. Так, усі держави у подібних випадках зобов'язані здійснювати співробітництво з метою забезпечення припинення порушення, не надання допомоги чи сприяння відповідальній державі у збереженні ситуації, що виникла.

Міжнародно-протиправне діяння може призводити до виникнення правових наслідків у відносинах між державою, відповідальною за скоєне діяння, та особами та освітами, іншими, ніж держави. Зокрема, відповідальність держави поширюється на порушення прав людини та інші порушення міжнародного права, коли основними бенефіціарами порушеного зобов'язання є особи чи організації, відокремлені від держави.

Наслідком ситуації порушення державою міжнародного зобов'язання є питання відновлення порушених юридичних відносин та їх подальшого розвитку.

За загальним правилом юридичні наслідки міжнародно-протиправного діяння не торкаються обов'язків відповідальної держави, що зберігається, щодо виконання порушеного зобов'язання. Іншими словами, вчинення державою міжнародно-протиправного діяння не означає припинення відносин, що існували раніше, що визначалися первинним зобов'язанням.

Арбітражний інститут Стокгольмської торгової палати у справі *Mohammad Ammar Al-Bahlyul v. Republic of Tajikistan*[64] зазначив, що «у міжнародному праві вважається загальновизнаним принцип, у випадку, коли порушення має тривалий характер, за Договірною Стороною зберігається обов'язок виконання порушеного зобов'язання» [65].

Зберігається зобов'язання щодо виконання міжнародного зобов'язання зумовлене раніше розглянутою концепцією протиправного діяння, що продовжується. Обов'язок відповідальної держави щодо виконання порушеного зобов'язання залишається і за умови припинення протиправного діяння та надання повного відшкодування заподіяної шкоди.

Ці питання спрямовані на відновлення та виправлення юридичних відносин, порушених протиправним діянням. Вони також служать меті забезпечення припинення протиправної поведінки, позитивного дотримання зобов'язань у майбутньому. Збереження в силі основного зобов'язання є необхідним припущенням в обох випадках, оскільки у зв'язку із припиненням зобов'язання надання запевнень та гарантій не має заставного сенсу.

Припинення порушення є центральним моментом відносин, викликаних поведінкою, що порушує міжнародно-правове зобов'язання. Значення елемента припинення порушення полягає у збереженні ефективності дії первинних норм, дотриманні інтересів держави, що стала потерпілою, а також міжнародної спільноти зі зміцнення верховенства права в міжнародних відносинах.

Міжнародний Суд ООН у своєму рішенні у справі *Jurisdictional Immunities of the State (Germany v. Italy)* [66] у відповідь на прохання Німеччини про те, щоб Суд «приписав Італії вжити, на її власний вибір, всіх і будь-яких заходів для забезпечення того, щоб усі рішення її судів та інших судових органів, які порушують суверенний імунітет Німеччини, стали не підлягаючими виконанню», зазначив, що: «це слід розуміти, як втрату юридичної сили деякими рішеннями. Відповідно до загального міжнародного права про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння, як

зазначено в цьому значенні у статті 30(а) статей Комісії міжнародного права з даного предмета, держава, відповідальна за міжнародно-протиправне діяння, має припинити це діяння, якщо воно продовжується».

Вимога припинення висувається державами, а у разі серйозних порушень міжнародного права також міжнародними організаціями. Зазначимо численну практику звернень з вимогою про припинення порушень у рамках Організації Об'єднаних Націй, зокрема Радою Безпеки та Генеральною Асамблеєю ООН.

У міжнародній практиці питання про припинення часто пов'язують із відшкодуванням, зокрема такою його формою, як реституція. Причина в тому, що результат припинення порушення може бути невіддільним від реституції. Як приклад, можливо, навести ситуації, пов'язані зі звільненням заручників або поверненням захоплених об'єктів. Однак щодо припинення порушення, на відміну від реституції, не застосовуються вимоги дотримання принципу пропорційності.

Запевнення та гарантії як юридичні наслідки міжнародно-протиправного діяння мають на меті відновлення довіри до продовження взаємовідносин між відповідальною та потерпілою державами, а також виконують превентивну функцію. Переважно запевнення та гарантії затребувані в ситуаціях, коли потерпіла держава має підстави вважати, що просте відновлення існуючого становища не забезпечить їй задовільного захисту, а також, що аналогічні правопорушення не виключені надалі.

Надання державою, відповідальною за міжнародно-протиправне діяння, запевнень та гарантій не завжди має обов'язковий характер. Про це свідчить формулювання пункту b) статті 30 Статей про відповідальність держав: «надати належні запевнення та гарантії неповторення діяння, якщо цього вимагають обставини».

Форма надання запевнення, як правило, усна, форма виразів гарантій неповторення обумовлена характером зобов'язання, яке найчастіше порушується. Так, потерпіла держава може вимагати від відповідальної держави як гарантії вжиття превентивних заходів з метою недопущення

повторення порушення щодо більш ефективного захисту приватних осіб та майна, скасування законодавства.

Наступним зобов'язанням після припинення самого протиправного діяння є зобов'язання відповідальної держави надати повне відшкодування шкоди, заподіяної міжнародно-протиправним діянням. Загальний принцип відшкодування шкоди, заподіяної правопорушенням, походить від юридичних максимів: *ubique est injuria ibi damnum* – де правопорушення, там і відшкодування; *sequitur nullus commodum potest de injuria sua propria* – ніхто не може скористатися своїм правопорушенням.

У рішенні Постійної палати міжнародного правосуддя у справі *Factory at Chorzow* зазначається, що «принципом міжнародного права є те, що порушення зобов'язання тягне за собою зобов'язання забезпечити відшкодування в адекватній формі» [67].

Зміст принципу відшкодування шкоди, викладеного в цьому рішенні, знаходить своє підтвердження у подальшій міжнародній судовій та арбітражній практиці. Наведемо такі приклади.

Міжнародний арбітраж (за Регламентом для додаткових структур МЦУІВ) у своєму рішенні у справах *Gemplus S.A. та інші v. United Mexican States and Talsud S.A. v. United Mexican States* зазначив, що «щодо загального підходу до оцінки відшкодування» він керувався як рішенням Постійної палати Міжнародного Суду у справі *Factory at Chorzow*, так і статтею 31 Статей про відповідальність держав» [68].

Міжнародний арбітраж у справі *Joseph S. Lemire v. Ukraine* процитував статтю 31 як підставу для твердження про те, що «порушення, вчинене державою щодо інвестора, має завжди бути підставою для виникнення права компенсації завданих економічних збитків» [69].

Міжнародний трибунал з морського права у своєму консультативному висновку *Responsibilities and obligations of States at the activities in the Area* [70], проаналізувавши межі відповідальності відповідно до ЮНКЛОС, підтвердила, що обов'язок держави надати повне відшкодування або *restituto in integrum*

нині є частиною міжнародного права». На підтвердження свого висновку Палата послалася на рішення Постійної палати Міжнародного Суду у справі *Factory at Chorzow* і зазначила, що «цей обов'язок був також підтверджений Комісією міжнародного права у пункті 1 статті 31 статей КМП про відповідальність держав...» [67].

Зобов'язання щодо відшкодування є прямим наслідком міжнародної відповідальності держави, виникає внаслідок самого факту правопорушення та не залежить від вимоги чи протесту постраждалої держави. Держава, відповідальна за міжнародно-протиправне діяння, має прагнути повного відшкодування шкоди: ліквідувати всі наслідки протиправного діяння і відновити ситуацію, що існувала до порушення за допомогою різних форм відшкодування.

Міжнародний арбітраж у справі *Ioannis Kradassopulos and Ron Fuks v. Republic of Georgia* зазначив, що «держави зобов'язані надати повне відшкодування шкоди, заподіяної міжнародно протиправним діянням» [71].

Комітет ООН з прав людини заявив, що Австралія зобов'язана повною мірою відшкодувати збитки, завдані Девіду Хіксу. Так, Девіда Хікса було заарештовано в Афганістані в 2001 році і в січні 2002 року було відправлено до в'язниці в Гуантанамо. У березні 2007 року після визнання своєї провини Хікс був засуджений військовим судом США за сприяння тероризму і засуджений до семи років ув'язнення. П'ять із них на момент винесення вироку він провів у Гуантанамо. У травні 2007 року Хікс був екстрадований до Австралії, де відбував залишок терміну у в'язниці суворого режиму Ялата в Аделаїді. «Вже на момент повернення Девіда Хікса на батьківщину була інформація, що викликала серйозні сумніви щодо справедливості судового процесу у військовому суді США. Це мало стати достатньою підставою для того, щоб австралійська влада перевірила законність і правомірність винесеного вироку», – зазначив Голова Комітету ООН з прав людини Фабіан Сальвіолі [72].

Зобов'язання відповідальної держави щодо надання повного відшкодування пов'язане з поняттям «шкоди», завданої міжнародно-протиправним діянням. З метою міжнародної відповідальності шкода включає будь-які збитки, включаючи матеріальні та моральні, завдані міжнародно-протиправним діянням.

Суд Європейського Союзу у своєму рішенні у справі *Axel Walz v. Clickair* при визначенні значення терміну «збитки» зазначив, що «пункт 2 статті 31 Статей про відповідальність держав є кодифікацією поточного положення міжнародного загального права і яку можна розглядати як таке, що виражає звичайне значення, яке міжнародне право приписує поняттю «збитки» [73].

Під матеріальним розуміється збиток, завданий майну чи іншим інтересам держави чи її громадян. Він визначається у грошах. Моральна шкода передбачає заподіяння болю і страждання людям, втрату близьких або особисту образу, зокрема в результаті вторгнення в житло, втручання в особисте життя.

Третейський суд у справі *Chevron Corporation та Texaco Petroleum Company v. Republic of Ecuador* послався на Частину другу Статей про відповідальність держав як таку, що виражає правовий принцип, що стосується позовів про відшкодування моральної шкоди [74].

У доктрині міжнародної відповідальності в даний час утвердилося положення, згідно з яким наявність фактично завданих матеріальних збитків має важливе значення для визначення форми та розміру відшкодування, проте не є необхідною умовою для висунення вимог про надання відшкодування в тій чи іншій формі. Значна роль у цьому належить міжнародній судовій та арбітражній практиці.

У рішенні по справі *Rainbow Warrior (New Zealand/France)* трибунал відзначив таке: «внаслідок незаконних дій проти нематеріальних інтересів, наприклад, дій, які зачіпають честь, гідність чи престиж держави, у потерпілої держави є право на отримання адекватного відшкодування, навіть якщо ці дії

не спричинили грошових або матеріальних збитків для держави-позивача»[56].

Для цілей міжнародної відповідальності має значення наявність так званого причинно-наслідкового зв'язку між міжнародно-протиправним діянням та шкодою. Об'єктом відшкодування є шкода, яка є наслідком або результатом скоєння міжнародно-протиправного діяння та належить до нього.

Міжнародний арбітраж у справі *El Paso Energy International Company v. Argentine Republic* зазначив, що «критерій наявності причинно-наслідкового зв'язку полягає в тому, щоб виявити достатній ступінь залежності між шкодою та порушенням договору» [75].

Міжнародний арбітраж у своєму рішенні у справах *Gemplus S.A. та інші v. United Mexican States and Talsud S.A. v. United Mexican States* трибунал, проаналізувавши причинно-наслідковий зв'язок між порушенням договору, що розглядається, і втратами, понесеними позивачем, процитував, *in extenso*, пункт (10) коментаря до статті 31 Статей про відповідальність держав щодо зв'язку, який має існувати між протиправним діянням та шкодою для виникнення зобов'язань щодо відшкодування [68].

Зв'язок між протиправним діянням та шкодою з метою виникнення зобов'язань щодо відшкодування характеризується на практиці такими термінами:

-збитки, які можуть бути віднесені до протиправного діяння як безпосередня причина;

-шкода, заподіяна іноземним урядам, фізичним та юридичним особам внаслідок протиправного діяння.

Однак фактична каузальність є необхідною, але недостатньою умовою для відшкодування у випадках, коли шкода «віддалена» або «опосередкована», щоб бути предметом відшкодування. У деяких випадках може бути використаний критерій «безпосередності», «передбачуваності», «близькості».

Один із загальних принципів міжнародної відповідальності передбачає кваліфікацію діяння як протиправного на підставі норм міжнародного права. Держава, яка вчинила міжнародно-протиправне діяння, не може посилається на положення національного права як виправдання для невиконання своїх зобов'язань щодо припинення діяння та відшкодування збитків.

Дія цього принципу може обмежуватися відповідною первинною нормою або *lex specialis*. Як приклад можна навести статтю 41 Європейської конвенції про захист прав людини та основних свобод, яка передбачає справедливе задоволення замість повного відшкодування, у разі «якщо внутрішнє право вищезгаданої країни передбачає лише часткове відшкодування шкоди».

Зобов'язання відповідальної держави можуть бути зобов'язаннями щодо іншої держави, щодо кількох держав або щодо міжнародної спільноти загалом. Визначення держави чи держав, щодо яких існують зобов'язання відповідальної держави, залежить як від первинної норми, яка визначає порушене зобов'язання, так і обставин порушення.

У випадках, коли зобов'язання щодо відшкодування збитків існує щодо держави, таке відшкодування необов'язково здійснюється на користь самої держави. Зокрема, відповідальність держави за порушення зобов'язань за договором, що стосується захисту прав людини, може існувати щодо всіх інших сторін цього договору, однак відповідних індивідуумів слід розглядати як кінцевих бенефіціарів і в цьому сенсі як суб'єктів відповідних прав.

Отже, у випадках, коли первинне зобов'язання існує щодо недержавної організації, може існувати певна процедура, відповідно до якої ця організація може послатися на існування відповідальності перед ним самим без посередництва будь-якої держави. Ця процедура має місце згідно з міжнародними договорами з прав людини, які передбачають право на звернення з клопотанням до суду або іншого органу для потерпілих приватних осіб; двосторонніх або регіональних угод щодо захисту прав інвестицій.

3.2. Види та форми міжнародної відповідальності: матеріальна та нематеріальна відповідальність

Відшкодування шкоди, заподіяної міжнародно-протиправним діянням, здійснюється у формі реституції, компенсації та сатисфакції як окремо, так і за допомогою поєднання даних форм відшкодування. Так, відновлення ситуації, яка існувала до порушення зобов'язання, може виявитися недостатньою для повного відшкодування, оскільки протиправне діяння завдало додаткової матеріальної шкоди, наприклад шкоди в результаті втрати неправомірно заарештованого майна.

Також згідно з Основними принципами та керівними положеннями, що стосуються права на правовий захист та відшкодування збитків для жертв грубих порушень міжнародних норм у галузі прав людини та серйозних порушень міжнародного гуманітарного права національним законодавством та міжнародним правом, а також беручи до уваги конкретні обставини, жертвам грубих порушень міжнародних норм у галузі прав людини та серйозних порушень міжнародного гуманітарного права слід надавати в установленому порядку та пропорційно серйозності порушення та обставинам кожного випадку повне та ефективне відшкодування шкоди, яка включає наступні форми: реституцію, компенсацію, реабілітацію, сатисфакцію і гарантію неповторення того, що сталося» [76].

На вибір форм відшкодування, їх поєднання впливає вигляд та обсяг заподіяної шкоди, також будь-який правомірний вибір, який може зробити потерпілий суб'єкт.

Міжнародний Суд ООН у своєму рішенні у справі *Pulp Mills on the River Uruguay (Argentina v. Uruguay)* зазначив, що «коли реституція в матеріальному вираженні неможливо або обумовлює тягар, який не можна порівняти з вигодою, що виникає з неї, репарація набуває форми компенсації чи сатисфакції, і навіть обидві ці форми» [77].

Міжнародний трибунал з морського права у своєму консультативному висновку *Responsibilities and obligations of States sponsoring of individuals and*

entities with respect to activities in the Area, висловив думку, що «форма репарації залежатиме як від фактичної шкоди, так і від наявності технічної можливості відновити ситуацію до status quo ante» [70].

Важливим аспектом зобов'язань відповідальної держави щодо повного відшкодування виступає дотримання принципу пропорційності вимог потерпілих суб'єктів.

Міжнародний Суд ООН у справі Jurisdictional Immunities of the State (Germany v. Italy) зазначив, що: «відповідно до норм загального міжнародного права про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння... навіть якщо досліджуване протиправне діяння припинилося, держава, відповідальна за цю дію, зобов'язана, шляхом репарації, відновити становище, яке існувало до вчинення протиправного діяння за умови, що це відновлення не є матеріально неможливим і не тягне за собою тягар для цієї держави, яка абсолютно непропорційна вигоді отримання реституції замість компенсації»[66].

Виділяють два види міжнародно-правової відповідальності: матеріальна та нематеріальна (політична). Матеріальна відповідальність виникає за наявності сукупності факторів: порушення норми міжнародного права, виникнення матеріальних збитків внаслідок правопорушення та наявності безпосереднього причинного зв'язку між правопорушенням та шкодою.

Матеріальна відповідальність виражається у формі реституцій, субституцій, компенсацій. Для визначення форми має значення вибір потерпілої держави.

Нематеріальна чи політична міжнародно-правова відповідальність може виражатися у формі сатисфакції, гарантій неповторення, декларативних рішень.

Важливо відзначити, що матеріальна та моральна шкода, заподіяна міжнародно-протиправним діянням, переважно піддається фінансовій оцінці, внаслідок чого може бути компенсована. Сатисфакція передбачає задоволення відповідальністю державою вимог щодо відшкодування шкоди

нематеріального характеру, що не підлягають фінансовій оцінці. Подібні види шкоди носять, як правило, символічний характер і виникають із самого факту порушення зобов'язання, незалежно від матеріальних наслідків для відповідної держави. Як приклад можна навести порушення дипломатичного протоколу, образу державної символіки, зокрема прапора держави.

Реституція означає відновлення в межах можливого становища, яке існувало до вчинення міжнародно-протиправного діяння, якщо будь-які зміни, що відбулися за цієї ситуації, можуть бути віднесені до цього діяння.

Міжамериканський суд із прав людини у рішенні по справі *Contreras et al. v. El Salvador* зазначив, що «реституція спрямована на відновлення, наскільки це можливо, прав жертви насильницького зникнення в їх вихідний стан» [78].

Європейський суд з прав людини у справі *Laska and Lika v. Albania* зазначив, що «у справі, що розглядається, його повторне слухання або поновлення у разі надходження відповідного прохання від позивача являло собою, в принципі, належний спосіб виправлення порушення... Це також відображає принцип міжнародного права, згідно з яким держава, відповідальна за міжнародно-протиправне діяння, має здійснити реституцію, тобто відновити становище, яке існувало до скоєння протиправного діяння» [79].

Компенсація – представляє собою відшкодування збитків, що обчислюються у фінансовому вираженні, включаючи втрачену вигоду. Несучи відповідальність, держава зобов'язана компенсувати шкоду, заподіяну міжнародно-протиправним діянням, тією мірою, якою вона не відшкодовується реституцією.

Міжнародний Суд ООН у рішенні у справі *Gabchikovo-Nagymaros Project (Hungary/Slovakia)* визначив: «Існує міцно усталена норма міжнародного права, згідно з якою потерпіла держава має право на отримання компенсації від держави, яка здійснила міжнародно-протиправне діяння, збиток» [80].

Визнаним є положення, згідно з яким міжнародний суд або трибунал, що має юрисдикцію щодо вимог про відповідальність держави, наділений як

аспектом цієї юрисдикції, повноваженнями виносити рішення про компенсацію за заподіяну шкоду.

«Збиток, що обчислюється у фінансовому вираженні», означає шкоду, заподіяну як самій державі: збиток власності, у зв'язку з понесеними розумними витратами з ліквідації або зменшення розмірів збитків, завданих міжнародно-протиправним діянням; побічні збитки, які виникли внаслідок необхідності виплачувати пенсії та покривати медичні витрати посадовим особам, які постраждали внаслідок протиправного діяння; так і його громадянам та юридичним особам, від імені яких держава висунула претензії в рамках дипломатичного захисту. Цей перелік не є вичерпним, оскільки категорії шкоди, що підлягає компенсації, заподіяної державами, не є остаточно встановленими.

Сатисфакція виступає третьою формою відшкодування (дві вищерозглянуті – реституція та компенсація), яку відповідальна держава зобов'язана надати на виконання свого зобов'язання щодо повного відшкодування шкоди, заподіяної міжнародно-протиправним діянням. Винятковий характер сатисфакції як форми відшкодування передбачає, що її «затребуваність» виникає у ситуаціях, коли реституція та/або компенсація не забезпечують повного відшкодування шкоди, заподіяної міжнародно-протиправним діянням держави.

У рішенні у справі *RainBow Warrior/New Zealand v. France* трибунал підтвердив усталену міжнародну практику надання сатисфакції за шкоду нематеріального характеру, яка не підлягає фінансовій оцінці: «У практиці держав та міжнародних судових органів давно встановилося використання сатисфакції як засобу захисту або форми відшкодування (в широкому сенсі) стосовно порушення міжнародного законодавства. Така практика насамперед стосується випадку моральної або юридичної шкоди, безпосередньо заподіяної державі, особливо на відміну від випадку шкоди особам, які зачіпають міжнародну відповідальність» [81].

Форми сатисфакції різні. Найчастіше це визнання факту порушення, вираження жалю, офіційне вибачення. Міжнародні суди широко використовують таку форму сатисфакції як констатація факту правопорушення.

Перелік форм сатисфакції, перерахований у пункті 2 статті 37 Статей про відповідальність держав, та не є вичерпним. Належна форма сатисфакції не може бути зумовлена заздалегідь і обумовлена обставинами міжнародно-протиправного діяння.

Міжнародний Суд ООН у рішенні у справі *Certain Questions of Mutual Assistance in Criminal Matters (Djibouti v. France)* вважає, що Франція, не мотивувавши відмову у дорученні Джибуті про передачу матеріалів, що стосуються кримінальної справи, порушила становище двостороннього договору про правову допомогу у кримінальних справах 1986 р., і встановив, що констатація цього порушення є належною сатисфакцією [82].

Форму сатисфакції також можуть представляти проведення оперативного та незалежного розслідування причин ситуації, що призвела до заподіяння шкоди або збитків, започаткування цільового фонду для здійснення компенсаційних виплат на користь бенефіціаріїв, запровадження обмежень щодо осіб, чия поведінка призвела до міжнародно-протиправного діяння.

Так, Міжамериканський суд із прав людини у справі *Manuel Cepeda Vargas v. Colombia* як форми сатисфакції ухвалив: «провести ретельне розслідування та визначити коло осіб, причетних до організації та скоєння вбивства, включаючи тих, хто розробляв, планував, контролював, визначав або спрямовував хід операції, а також тих, хто організовував виконання ухвалених рішень, включаючи високопоставлених державних службовців, військове командування та службу розвідки» [83].

Має місце присудження відсотків, які іноді вимагаються потерпілою державою, задля забезпечення повного відшкодування за заподіяну шкоду в результаті міжнародно-протиправного діяння. Слід зазначити, що відсотки на відміну від компенсації, реституції, сатисфакції є самостійною формою

відшкодування. Також відсотки не заповнюють загальний обсяг компенсації у кожному окремому випадку.

Присудження відсотків як елемента повного відшкодування затвердилося у міжнародній судовій та арбітражній практиці. Проте держава, що потерпіла, не має автоматичного права на отримання відсотків.

Присудження відсотків залежить від обставин кожної конкретної справи і, насамперед, вирішення питання про їхню необхідність як аспекту повного відшкодування. Проценти, як правило, є предметом окремого розгляду у вимогах щодо відшкодування та у рішеннях судів та арбітражів.

За загальним правилом потерпіла держава має право на отримання відсотків з основної суми, що шкодить у випадку, якщо сума розрахована раніше здійснити врегулювання, судового рішення або постанови щодо претензії і в тій мірі, якою вона необхідна для забезпечення повного відшкодування.

У справі *SS Wimbledon* Постійна палата присудила прості відсотки у розмірі 6 % з дати винесення рішення на тій підставі, що відсотки нараховуються лише «з дати, коли належну суму визначено, а зобов'язання платити встановлено» [84].

Компенсаційна практика міжнародних судів з прав людини характеризується обережним підходом щодо задоволення вимог по присудженню процентів. Зокрема, це робиться для захисту присудженої вартості збитків, які погашаються частинами протягом певного періоду часу.

Особливою формою відшкодування збитків постраждалим від дій або бездіяльності, які можуть бути присвоєні державі і які є грубими порушеннями міжнародних норм у галузі прав людини або серйозними порушеннями міжнародного гуманітарного права, є реабілітація. Так, відповідно до статті 19 Декларації про захист усіх осіб від насильницьких зникнень 1992 року «жертви актів насильницького зникнення та їхні сім'ї отримують відшкодування та мають право на відповідну компенсацію, включаючи кошти, що забезпечують їм максимально можливу реабілітацію» [85].

Реабілітація повинна включати надання медичної та психологічної допомоги, а також юридичних та соціальних послуг. Під час надання психологічного або психіатричного лікування необхідно враховувати конкретні умови та потреби кожної жертви. Так, заходи щодо реабілітації членів сімей зниклих осіб, які мають право на соціальні пільги та інші заходи соціальної підтримки, у тому числі медичне обслуговування, спеціальні програми навчання та психологічну допомогу, мають бути вжиті незалежно від місця їхнього проживання. Лікування може бути індивідуальним, колективним чи сімейним.

Декларативні рішення є рішеннями міжнародного органу (наприклад суду) або організації, які визнають будь-яке діяння міжнародним правопорушенням.

Міжнародний арбітраж у своєму рішенні щодо юрисдикції у справі «Kuiboraks S.A.» та інші v. Bolivia винесла рішення, що «було б доцільніше розглянути в остаточному рішенні по суті справи прохання заявника про винесення декларативного рішення відповідно до статті 37 статей про відповідальність держав».

Формою відшкодування шкоди превентивного характеру є гарантії неповторення того, що сталося. Подібні гарантії включають заходи, спрямовані на запобігання міжнародних правопорушень, в тому числі:

- забезпечення ефективного цивільного контролю за збройними силами та службами безпеки;
- забезпечення того, щоб усі цивільні та військові судові процедури відповідали міжнародним нормам, що стосуються належного судочинства, чесності та неупередженості;
- зміцнення незалежності судових органів;
- захист осіб, які займаються юридичними та медичними питаннями та надають медичний догляд, працюють у засобах масової інформації та в інших пов'язаних з ними галузях, а також правозахисників;

-організація у першочерговому порядку та на постійній основі діяльності з інформування про міжнародні норми в галузі прав людини та міжнародного гуманітарного права всіх верств суспільства та підготовки з цих питань посадових осіб правоохоронних органів, а також військовослужбовців та співробітників органів безпеки;

-сприяння дотриманню кодексів поведінки та етичних норм, зокрема міжнародних норм, державними службовцями, у тому числі працівниками правоохоронних органів, виправних установ, засобів масової інформації, медичних установ, психологічних та соціальних служб, військовослужбовцями, а також працівниками підприємств економічного профілю;

-сприяння створенню механізмів контролю та попередження соціальних конфліктів та їх врегулювання;

-перегляд та реформування законів, які сприяють або допускають грубі порушення міжнародних норм у галузі прав людини та серйозні порушення міжнародного гуманітарного права.

Таким чином, повне та ефективно відшкодування шкоди жертвам грубих порушень міжнародних норм у галузі прав людини та серйозних порушень міжнародного гуманітарного права включає наступні форми: реституцію, компенсацію, реабілітацію, сатисфакцію та гарантії неповторення того, що сталося.

Міжнародна судова практика та доктрина визнає, що поведінка потерпілої сторони впливає на визначення форми та суми відшкодування за шкоду, заподіяну міжнародно-протиправним діянням. При визначенні відшкодування враховується посилення шкоди навмисними чи недбалими діями потерпілої держави чи особи або організації, для якої витребується відшкодування. Ця норма відтворює загальний принцип права, відомий правовим системам держав як «недбалість, що посилює», «*faute de la victime*» [6, с. 15].

Можливість урахування фактору посилення шкоди потерпілою стороною також відповідає справедливому відшкодуванню шкоди за міжнародно-протиправне діяння між відповідальною державою та стороною, яка постраждала внаслідок порушення зобов'язання. Переважно подібні питання виникають у контексті компенсації.

Враховуючи вище викладене, слід зазначити, що підлягає обліку не будь-яка дія чи бездіяльність, що посилює завдану шкоду. Згідно зі статтею 39 Статей про відповідальність держав, кваліфікацією за ознаками неналежної поведінки слід вважати навмисне або недбале, яке характеризується відсутністю належної обережності з боку постраждалого щодо себе, якщо йдеться про фізичні особи, власне майно, права. Доречність обліку будь-якої допущеної недбалості в контексті відшкодування залежатиме від того, якою мірою вона сприяла посиленню збитків у сукупності з іншими обставинами справи.

3.3. Обставини, що виключають міжнародну відповідальність

Концепція обставин, що виключають міжнародну відповідальність, стала предметом обговорення в рамках Гаазької конференції 1930 року. Підготовчий комітет до конференції серед положень для обговорення навів такі: «Обставини, за яких держави можуть відмовитися від своєї відповідальності» – самооборона та репресалії; у контексті дипломатичного захисту обсяг відповідальності держав може бути обумовлений «виключною поведінкою потерпілого»; держава звільняється від відповідальності за шкоду, заподіяну її збройними силами «під час придушення повстання, заколоту чи інших заворушень».

Надалі категорія обставин, що виключають протиправність, розроблялася Комісією міжнародного права на тему міжнародної відповідальності за шкоду іноземцям та виконання міжнародних договорів. Зауважимо, що положення про обставини, які певним чином виправдовують невиконання міжнародних

договорів, не були включені до Віденської конвенції про право міжнародних договорів внаслідок віднесення їх до права міжнародної відповідальності.

Нині перелік обставин, що виключають протиправність поведінки, яка інакше не відповідала міжнародно-правовим зобов'язанням держави, міститься у розділі V Статей про відповідальність держав. Перелік є вичерпним і включає шість обставин: згоду, самооборону, контрзаходи, форс-мажор, лихо та стан необхідності. Для цілей міжнародної відповідальності необхідно враховувати такі сутнісні характеристики обставин, що виключають протиправність поведінки.

Дані обставини не впливають на утримання та не припиняють міжнародно-правове зобов'язання, яке відновлює свою дію, як тільки відповідна обставина припиняє існування. Обставини певним чином виправдовують невиконання міжнародно-правового зобов'язання протягом часу, коли обставина зберігається. Як зазначив Д. Фітцморіс, «невиконання є не тільки виправданим, але й виступає як передумова для відновлення виконання, щойно зникнуть чинники, які сприяють невиконання і виправдовують його невиконання...» [86].

Зазначений підхід відтворено у рішенні Міжнародного Суду ООН у справі *Gabchikovo-Nagymaros Project (Hungary/Slovakia)*. При розгляді заяви Угорщини про те, що протиправність рішення припинити роботу з будівництва об'єкта у порушенні її зобов'язань на підставі Договору 1977 року виключається станом необхідності, Міжнародний Суд зазначив: «Стан необхідності, на який посилається Угорщина, навіть якби його наявність була встановлена, дозволило б зробити висновок про те, що... вона діяла відповідно до її зобов'язань за Договором 1977 року або що вони перестали носити для неї обов'язковий характер. Вона дозволила б лише стверджувати, що у існуючих обставинах Угорщина не нестиме міжнародної відповідальності за свої дії» [80].

І далі: «...навіть якщо буде встановлено наявність стану потреби, він не є підставою для припинення договору. На цю обставину можна посилатися

лише для звільнення від відповідальності держави, яка не виконала договору. Навіть у разі його обґрунтованості вона не припиняє договору; договір може не мати сили протягом того часу, доки зберігається стан необхідності; він може бути бездіяльним, але, як і раніше, існувати, якщо, звичайно, сторони не припинять його за взаємною згодою. Як тільки стан потреби припиняється, знову виникає обов'язок виконувати договірні зобов'язання» [80].

Відповідно до принципу згоди держави на певне діяння іншої держави протиправність цього діяння виключається за таких умов:

1. Згода має бути юридично дійсною.
2. Протиправність виключається щодо поведінки держави, яка дала згоду і в межах цієї згоди.

У міждержавній практиці прикладами ситуацій «згоди» можуть бути транзит через повітряний простір або внутрішні води держави, розміщення служб однієї держави на території іншої держави, проведення при цьому на території іншої держави офіційних розслідувань чи дізнань, зокрема у зв'язку із вчиненням терористичних актів, авіапригод.

Необхідно проводити різницю між згодою будь-якої конкретної ситуації/діяльності і згодою у зв'язку з самим основним зобов'язанням. Відповідно до Віденської конвенції про право міжнародних договорів держави-учасниці можуть призупинити або припинити договір, у зв'язку з чим зобов'язання, що випливають із договору, будуть також припинені або призупинені[51]. Але поза подібною можливістю держави вправі не вимагати виконання індивідуального зобов'язання або надати дозвіл на дії, які в іншому випадку були б протиправними щодо них. У таких випадках первинне зобов'язання, продовжуючи діяти у відносинах між двома державами, припиняється лише щодо певного випадку або з метою певної поведінки через надану згоду.

Згода має бути вільно даною суб'єктом, який має належні повноваження робити це від імені держави, чітко встановленою і дійсно вираженою державою. При цьому підстави недійсності згоди збігаються з підставами

недійсності міжнародного договору: помилка, обман, примус, протиріччя нормам *jus cogens*. Так, Нюрнберзький суд розглядав питання про згоду Австрії на аншлюс у 1938 році. Суд не визнав наявності згоди Австрії; навіть якби вона була надана, вона була б отримана під примусом і не вибачала анексію [87].

Правомірність дій, що здійснюються в рамках згоди, визначається тим, наскільки вони «залишаються» у межах цієї згоди. Зокрема, згода на проліт комерційних повітряних суден іншої держави не виключала б протиправності такого прольоту повітряних суден, що перевозять об'єкти військового призначення. Згода на розміщення іноземних військ протягом певного часу не виключає протиправності їх розміщення понад цей час.

Згода на вчинення певної в іншому випадку протиправної дії може бути надана державою як до, так і після вчинення такої дії. Якщо згоду надається після вчинення такої дії, вона є формою відмови або поступки, що ведуть до втрати права закликати до відповідальності.

У класичному міжнародному праві питання дотримання/недотримання державами зобов'язань вирішувалися за допомогою створення самостійного правового режиму війни, що визначає обсяг прав воюючих та зупиняє основні договори, що діють у відносинах між воюючими сторонами, після початку війни. Сучасне міжнародне право в період існування Статуту ООН характеризується винятковістю ситуації «оголошення війни». Положення Віденської конвенції про право міжнародних договорів не вирішують жодного з питань, які можуть виникнути з початку воєнних дій між державами (стаття 73).

При цьому військові дії, які проголошуються як самооборона однією або обома сторонами, відбуваються між державами, які формально перебувають у світі одна з одною. Характерно, що у справі *Oil Platforms (Islamic Republic of Iran v. United States of America)* сторони не сперечалися, що Договір про дружбу 1955 року залишався чинним, незважаючи на численні акції військово-морських сил Сполучених Штатів Америки проти Ірану [88]. У цій справі

обидві сторони погодилися з тим, що такі акції будуть правомірними в тій мірі, доки їх можна обґрунтувати самообороною.

Протиправність діяння держави виключається, якщо це діяння є законним заходом самооборони, прийнятим відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй. Для того, щоб відповідати вимогам законності, самооборона держави має відповідати Статуту ООН, насамперед умовам статті 51 Статуту. Такими умовами є:

1) наявність збройного нападу на державу іншої держави, яка створює виключно серйозну та явну загрозу її територіальній цілісності та політичній незалежності;

2) самооборона здійснюється доти, доки Рада Безпеки ООН не вживе заходів, необхідних для підтримання міжнародного миру та безпеки;

3) Рада Безпеки ООН повинна бути негайно повідомлена про вжиті заходи самооборони.

Зазначимо неоднозначний характер позиції ряду європейських країн – Бельгії, Німеччини та Норвегії, що визначає легітимність на підставі статті 51 Статуту ООН застосування збройної сили проти недержавних суб'єктів, зокрема ІДІЛ (ДАІШ), на території Сирійської Арабської Республіки як колективної самооборони. Так, у листі Бельгії, надісланому 7 червня 2016 року на адресу Голови Ради Безпеки ООН наголошується, що заходи, які вживаються в порядку самооборони, спрямовані проти ІДІЛ (ДАІШ), а не щодо Сирії (навіть якщо бельгійські літаки літають у повітряний простір Сирії та здійснюють вивантаження зброї на сирійській території без її згоди). При цьому необхідність отримання Бельгією згоди Сирії не передбачається, мотивуючи це відсутністю у держави «ефективного контролю над відповідною територією». Аналогічна позиція відображена в листах Німеччини та Норвегії, також направлених на адресу Голови Ради Безпеки ООН[89].

Необхідно мати на увазі, що самооборона унеможливорює протиправність поведінки щодо не всіх зобов'язань. Зберігають свою силу, зокрема,

зобов'язання з гуманітарного права та в галузі прав людини, що наголошувалося Міжнародним Судом ООН у консультативному висновку у справі *Legality of Threat or Use of Nuclear Weapons* [90]. Одне з питань, яке перебувало на розгляді Міжнародного Суду, полягало в тому, чи спричинить застосування ядерної зброї за собою порушення зобов'язань з охорони навколишнього середовища через масштабність і довготривалість збитків, які завдають подібні засоби масового ураження. Міжнародний Суд ООН зазначив, що питання полягає не в тому, чи застосовні або не застосовні договори, що стосуються охорони навколишнього середовища, під час збройного конфлікту, питання швидше полягає в тому, чи є за своїм призначенням зобов'язання, що випливають із цих договорів, зобов'язаннями виявляти абсолютну стриманість у ході збройного конфлікту. Суд не вважає, що договори, про які йдеться, за своїм наміром могли б бути спрямовані на те, щоб позбавити державу можливості здійснювати своє право на самооборону з міжнародного права через наявність у неї зобов'язань щодо захисту навколишнього середовища. Тим не менш, держави повинні брати до уваги екологічні міркування при оцінці того, що є необхідним та пропорційним, у ході досягнення законних військових цілей. Належне прийняття до уваги міркувань, пов'язаних з охороною навколишнього середовища, є одним із елементів процесу оцінки відповідності тієї чи іншої акції принципам необхідності та пропорційності.

Дії держави в порядку самооборони можуть призводити до наслідків не тільки для держави, що напала на неї, а й третіх держав. Стаття 21 Статей про відповідальність держав залишає «відкритими» всі питання щодо впливу заходів, вжитих у порядку самооборони, на треті держави.

Контрзаходи є ненасильницькими заходами, які вживаються у відповідь на вчинене іншою державою міжнародно-протиправне діяння, з метою забезпечення його припинення та відшкодування шкоди. Контрзаходи обмежуються тимчасовим невиконанням потерпілою державою зобов'язань щодо несучої відповідальності держави, що виключає протиправність.

Застосування контрзаходів відповідно до статті 22 Статей про відповідальність держав не припиняє основоположне зобов'язання між державами. Правомірність контрзаходів зумовлена виконанням процесуальних умов їх застосування. При цьому контрзаходи правомірні лише доти, доки ціль їх введення не буде досягнуто. Ці положення визнані в доктрині міжнародного права, відображені в міжнародній судовій та арбітражній практиці.

Під форс-мажором розуміється поява непереборної сили або непередбаченої події, які не піддаються контролю держави, які зробили в цих обставинах виконання зобов'язання матеріально неможливим. Протиправність діяння держави, яка не відповідає її міжнародно-правовому зобов'язанню, виключається, якщо це діяння зумовлене форс-мажором. На відміну від ситуації лиха чи стану необхідності поведінка держави у стані форс-мажору не містить елемента свободи вибору.

Форс-мажорна ситуація з метою виключення протиправності діяння повинна характеризуватись наступними умовами в сукупності:

- дія повинна бути викликана непереборною силою або непередбаченою подією, тобто такою перешкодою, яку держава не могла уникнути або якій вона не могла протидіяти своїми власними коштами;
- ситуація не піддається контролю відповідної держави;
- непереборна сила або непередбачена подія мають бути причинно пов'язані з ситуацією матеріальної неможливості виконання державою зобов'язання.

Матеріальна неможливість виконання може бути обумовлена природним або фізичним фактором, зокрема погодними умовами, під впливом яких повітряне судно держави було змушене вторгнутися на територію іншої держави без дозволу останньої, землетрусом, повенню, посухою або військово-політичним фактором, наприклад, втратою контролю над часткою території внаслідок збройного перевороту, руйнувань, спричинених антитерористичними операціями, що проводяться третіми державами або поєднанням цих факторів.

Форс-мажор не охоплює ситуації, які ускладнюють виконання державою зобов'язань, наприклад, політичну чи економічну кризу; викликані недбалістю або бездіяльністю з боку відповідної держави, навіть якщо заподіяна внаслідок цього шкода сама по собі була випадковою і ненавмисною.

Стаття 24 Статей про відповідальність держав регламентує ситуацію лиха і передбачає виключення протиправності діяння держави, якщо суб'єкт поведінки, що становить діяння цієї держави, у ситуації крайнього лиха не мав іншої можливості врятувати своє життя чи життя довірених йому осіб. У цьому випадку йдеться про ситуацію, коли особа, поведінка якої присвоюється державі, перебуває в ситуації крайньої небезпеки для неї особисто або для осіб, за яких вона несе відповідальність.

На відміну від ситуації форс-мажору, особа, яка діє в ситуації лиха, не діє мимоволі, навіть якщо можливість вибору фактично відсутня внаслідок небезпечної ситуації, що склалася. Також ситуація лиха відрізняється від стану необхідності, оскільки йде вибір не між дотриманням норм міжнародного права та врахуванням інших законних інтересів держави. Значення дій держави полягає безпосередньо у порятунку життя людей, незалежно від їхньої громадянської приналежності.

Ситуація лиха як обставина, яка виправдовує поведінку, яка в іншому випадку була б протиправною, передбачена низкою міжнародних конвенцій. Наприклад, Конвенція з морського права 1982 року дозволяє зупинку та стоянку суден під час проходження через територіальне море іноземної держави в ситуації лиха або з метою надання допомоги особам, судам або літальним апаратам, які перебувають у небезпеці або зазнають лиха (стаття 18.2). Аналогічні положення містяться в Конвенції про територіальне море та прилеглу зону 1958 року (стаття 14 (3)).

Міжнародна конвенція щодо запобігання забрудненню моря нафтою 1954 року передбачає, що заборона на злив нафти в морі не застосовується у разі забезпечення безпеки суден, запобігання псуванню суден або вантажів, або для порятунку людського життя на морі» (стаття 4).

Конвенція щодо запобігання забрудненню моря скидами відходів та інших матеріалів 1972 року визначає протиправність скидання будь-яких відходів або інших матеріалів, у будь-якій формі чи стані, коли це необхідно для забезпечення безпеки людського життя або суден, літаків, платформ або інших штучно споруджених у морі конструкцій у разі форс-мажорних обставин, спричинених неогодою, або в будь-якому випадку, коли створюється небезпека для людського життя або реальна загроза судам, літакам, платформам або іншим штучно спорудженим у морі конструкціям, якщо скидання є єдиним способом запобігання загрозі і якщо є повна ймовірність того, що шкода, заподіяна скиданням, буде менше від тієї, яка може бути спричинена, якщо скидання не відбудеться (стаття 5).

У міжнародній практиці посилення держав на лихо є у разі порушення повітряними та морськими суднами відповідних кордонів іншої держави внаслідок несприятливих погодних умов, технічної несправності, виходу з ладу навігаційного обладнання.

Відповідно до пункту 2 статті 24 Статей про відповідальність держав можливість посилатися на ситуацію лиха виключається у разі, коли ситуація повністю або у поєднанні з іншими факторами обумовлена поведінкою держави, що посилюється на неї.

Наступним винятком є поведінка, яка створює порівнянну чи більшу небезпеку, ступінь якої необхідно тлумачити у контексті основної мети порятунку життя людей. Мається на увазі ситуація, коли діяння створює небезпеку для більшого числа життів, ніж держава може врятувати. Таким чином, посилення на ситуацію лиха виключає протиправність тільки в тому випадку, коли інтереси, що захищаються, виразно перевищують інші присутні в цих обставинах інтереси.

Отже, стан крайньої необхідності як загального правила не може бути підставою для виключення протиправності діяння, що не відповідає міжнародно-правовому зобов'язанню. Однак положення статті 25 Статей про відповідальність держав передбачають і такі виняткові ситуації.

ВИСНОВКИ

За результатами проведеного дослідження, ми дійшли наступних висновків.

Міжнародна відповідальність держави передбачає її обов'язок усунути негативні наслідки міжнародних правопорушень та понести відповідальність у різних формах, а також потенційно стати об'єктом застосування до щодо неї примусових заходів.

Значення міжнародно-правової відповідальності обумовлено тим фактом, що вона є необхідним юридичним засобом забезпечення дотримання норм міжнародного права, засобом їх відновлення. Найважливіші цілі міжнародної відповідальності: превентивна, полягає у наданні позитивного впливу на майбутню поведінку держав щодо сумлінного виконання ними своїх міжнародних зобов'язань, стримування потенційних правопорушників; забезпечувальна, полягає у спонуканні правопорушника виконати належним чином зобов'язання; компенсаційна або відновна, полягає у наданні потерпілому суб'єкту компенсації за заподіяні матеріальні та нематеріальні збитки.

Принципи міжнародної відповідальності відображають сутнісні засади міжнародно-правових відносин відповідальності та мають основне значення не лише для права міжнародної відповідальності, а й міжнародного права загалом.

Розрізняють юридичні (нормативні) та фактичні підстави міжнародної відповідальності. До юридичних (нормативних) підстав відносять норми міжнародного права, що містять міжнародно-правові зобов'язання суб'єктів міжнародного права.

Фактичною підставою міжнародної відповідальності є міжнародне правопорушення, що є діянням суб'єкта міжнародного права і виражається у дії чи бездіяльності його органів чи посадових осіб, які порушують міжнародно-правові зобов'язання.

Складові елементи міжнародно-протиправного діяння держав є умовами, необхідними для встановлення наявності такого діяння. Виділяють такі елементи: поведінка має присвоюватися державі з міжнародного права (елемент присвоєння); поведінка повинна бути порушенням міжнародно-правового зобов'язання, що діє для даної держави (елемент порушення).

Істотно важливою умовою міжнародної відповідальності держави є можливість присвоєння їй тієї чи іншої поведінки з міжнародного права. Під впливом міжнародної практики було розроблено спеціальні правила присвоєння державі протиправної поведінки. Іншими словами, коли поведінка, яка полягає в якійсь дії чи бездіяльності, повинна вважатися поведінкою цієї держави.

Порушення міжнародно-правового зобов'язання має місце у тому випадку, коли поведінка, яка присвоюється державі як суб'єкту міжнародного права, є невиконанням даною державою свого міжнародного зобов'язання. Зміст міжнародно-протиправного діяння полягає у невідповідності фактичної поведінки держави поведінці, якій вона мала слідувати за дотриманням конкретного міжнародно-правового зобов'язання. Ця поведінка породжує нові правовідносини міжнародної відповідальності.

Змістом міжнародної відповідальності країн є нові відносини, що виникають після скоєння державою міжнародно-протиправного діяння. Серед основних юридичних наслідків міжнародно-протиправного діяння: зобов'язання відповідальної держави припинити протиправне діяння; надати повне відшкодування за шкоду, заподіяну міжнародно-протиправним діянням. Запевнення та гарантії як юридичні наслідки міжнародно-протиправного діяння мають на меті відновлення довіри до продовження взаємовідносин між відповідальною та потерпілою державами, а також виконують превентивну функцію. Переважно запевнення та гарантії затребувані в ситуаціях, коли потерпіла держава має підстави вважати, що просте відновлення існуючого становища не забезпечить їй задовільного захисту, а також, що аналогічні правопорушення не виключені надалі.

Для цілей міжнародної відповідальності має значення наявність так званого причинно-наслідкового зв'язку між міжнародно-протиправним діянням та шкодою. Об'єктом відшкодування є шкода, що є наслідком чи результатом скоєння міжнародно-протиправного діяння і що стосується його.

Матеріальна відповідальність виникає за наявності сукупності факторів: порушення норми міжнародного права, виникнення матеріальних збитків у результаті правопорушення та наявність безпосереднього причинного зв'язку між правопорушенням та шкодою. Матеріальна відповідальність виражається у формі реституцій, субституцій, компенсацій. Для визначення форми має значення вибір потерпілої держави.

Нематеріальна чи політична міжнародно-правова відповідальність може виражатися у формі сатисфакції, декларативних рішень.

Притягнення до міжнародної відповідальності є вжиттям заходів офіційного характеру, предметом яких є конкретні вимоги потерпілої держави про надання відшкодування за порушення, що торкнулося його.

З метою притягнення держави до міжнародної відповідальності потерпіла держава повинна повідомити цю державу про свою вимогу. Мета повідомлення про вимогу потерпілої держави полягає у приверненні уваги відповідальної держави до ситуації, що виникла, та спонуканні її вжити належних заходів для припинення порушення та надання відшкодування.

Допустимість вимог щодо покликання до міжнародної відповідальності держави визначається виконанням таких умов: державна належність вимог; вичерпання місцевих засобів правового захисту, якщо стосовно вимоги застосовується ця норма.

Принцип множинності потерпілих припускає, що якщо кілька держав є потерпілими внаслідок однієї й тієї ж міжнародно-протиправної дії, кожна потерпіла держава може окремо закликати до відповідальності держава, яка вчинила це міжнародно-протиправне діяння.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Відповідальні за агресію проти України не повинні залишитися безкарними – Бучанська декларація. URL : <https://www.radiosvoboda.org/a/news-buchanska-deklaratsiya/32344195.html>.
2. Міжнародне право : [навчальний посібник] / за загальною редакцією доктора юридичних наук, професора, члена-кореспондента Академії правових наук України М.В. Буроменського. – Київ : Юрінком Інтер, 2006. – 336 с.
3. Касинюк І.В. Колізії правового регулювання міжнародної відповідальності держав за вчинення акту агресії / І.В. Касинюк // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – 2015.
4. Відповідальність у міжнародному праві / М. С. Коверзнев, Г. П. Коверзнева // Альманах міжнародного права. – Вип. 13. – С. 49 – 56.
5. Oxford Public International Law (<http://opil.oup.com>). Oxford University Press, 2015. All Rights Reserved. Subscriber: Universitätsbibliothek Wien; date: 11 October 2017.
6. Андрейченко С. С. Доктринальний розвиток концепції міжнародної відповідальності держав / С. С. Андрейченко // Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія». Т. 23 / голов. ред. М. В. Афанасьєва ; МОН України, НУ «ОЮА». – Одеса : Гельветика, 2019. – С. 5-16.
7. American Journal of International Law. Vol. 20. 1926. Spec. Suppl. P. 2-3.
8. International Law Association // Report of the Thirty-Fourth Conference. 1926. L., 1927. P. 382–383.
9. Zeitschrift für Volkerrecht. Bd. XV. 1930. S. 359–364.
10. Harvard Law School. Reserch in International Law. Cambridge. 1929. Part II. P. 133–135.
11. Strupp K. Die Volkerrechtliche Haftung des Staates insbesondere bei Handlungen. Kiel, 1927.

12. Roth A. Das Volkerrechtliche Delikt vor und der Verhandlungen auf der Haager Kodificarions Konferenz. Leipzig, 1932. S. 177–178.
13. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН 799(VIII) від 7 грудня 195 року. Пропозиція про кодифікацію засад міжнародного права, якими визначається відповідальність держав. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/088/52/IMG/NR008852.pdf?OpenElement>.
14. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН 2400 (XXIII) від 11 грудня 1968 р. URL: [http://www.un.org/ua/documents/ods.asp?m=A/RES/2400\(XXIII\)](http://www.un.org/ua/documents/ods.asp?m=A/RES/2400(XXIII)).
15. Доповідь Роберто Аго в Year-book of the International Law Commission, 1970, т. II, документ A/CN.4/233.
16. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН 3071 (XXVIII) від 30 листопада 1973 року. URL: [http://www.un.org/ua/documents/ods.asp?m=A/RES/3071\(XXVIII\)](http://www.un.org/ua/documents/ods.asp?m=A/RES/3071(XXVIII)).
17. Резолюція Генеральною Асамблеєю ООН 56/83 від 12 грудня 2001 року «Відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння» // Український щорічник міжнародного права. 2002. С. 361-376.
18. Відповідальність держав. Коментарі та зауваження, отримані від урядів. A/CN.4/515 від 19 березня 2001 року. - с. 13.
19. Greafrath B. Responsibility of States. Thesalonniki. 1993. P. 111.
20. Nisuke A. Some Critical Observations on the International Law Commis- sions` s Draft Articles on State Responsibility // Asian YIL. 1995. P. 128–129.
21. Міжнародне право. Volkerrecht/Вольфганг Граф Вітцтум (та ін); пров. з ним. 2-ге вид. - Одеса.: Інфотропик Медіа, 2015. С. 819.
22. Підготовлене Секретаріатом тематичне резюме обговорень, що відбулися в Шостому комітеті Генеральної Асамблеї на п'ятдесят п'ятій сесії. A/CN.4/513 від 15 лютого 2001 року.
23. Доповідь Голови Робочої групи з питання відповідальності країн за міжнародно-протиправні дії. A/C.6/68/L.19 від 6 грудня 2013 року.

24. Доповідь Генерального секретаря «Відповідальність держав за міжнародно протиправні дії. Коментарі та інформація, отримані від урядів. А/68/69 від 27 березня 2013 року.
25. Шостий комітет. Звіт про 28 засідання. Пункт 77 порядку денного: Відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння А/С.6/68/SR.28 від 6 грудня 2013 року.
26. Шостий комітет. Звіт про 28 засідання. Пункт 77 порядку денного: Відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння А/С.6/68/SR.28 від 6 грудня 2013 року.
27. Справа «Котов проти росії». URL : Case of Kotov v. russia - [Ukrainian Translation] summary by the Lviv Laboratory of Human Rights.pdf
28. Лісовський В.І. Міжнародне право / В.І. Лісовський. – К. : Київський державний університет ім. Т.Г. Шевченка, 1995. - 478 с.
29. Пронюк Н.В. Сучасне міжнародне право : [навчальний посібник] / Н.В. Пронюк. – 2-е вид., змін. та допов. – К. : КНТ, 2010. – 344 с.
30. Буроменський М.В. Політичні підстави та міжнародно-правові проблеми постійного членства російської федерації в Раді Безпеки ООН / М.В. Буроменський // Українська Революція гідності, агресія РФ і міжнародне право : [колективна монографія]. – К.:К.І.С., 2014.– 1014 с.
31. Короткий виклад рішень консультативних висновків та постанов Міжнародного Суду. URL: https://legal.un.org/icjsummaries/documents/ua/st_leg_serfl_add2.pdf
32. Санкції США щодо росії зберуться, поки триває анексія Криму – Тейлор. URL : <https://www.radiosvoboda.org/a/news-us-taylor-russia-sanctions/30340526.html>.
33. Справа Лаграндів (Німеччина проти Сполучених Штатів Америки) Рішення Міжнародного Суду ООН №104 від 27 червня 2001 року. URL : <https://studfile.net/preview/9346221/>.

34. Класифікація та структура норм міжнародного і національного права: загальне та особливе. URL : 816-ДфДмД°Ñ□Ñ□Ñ□Ñ□Д°Ñ□Ñ□Ñ□-2836-1-10-20210309.pdf.
35. Поняття та підстави виникнення зобов'язань із відшкодування шкоди, завданої правомірними діями. URL: http://old.univer.km.ua/statti/6.hrynko_s_d_ponyattya_ta_pidstavu_vynyknennya_zobovyazan_iz_vidshkoduvannya_shkody_zavdanoyi_pravomirnyumu_diyamy.pdf.
36. Потехін Олександр, Тодоров Ігор. Глобалізація системи безпеки / О. Потюхін, І. Тодоров. – Донецьк, 2011. – 248 с.
37. *Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America)*, Merits. ICJ Reports. 1986. P. 14, at pp. 117– 118, para 226.
38. Справа про дипломатичний і консульський персонал США у Тегерані 1980 р. URL : <http://andriyovod.blogspot.com/2015/07/1980.html>.
39. Щорічник КМП ООН. 1973 Т. II. 3. 209, п. 1.
40. Протока Корфу (Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії проти Албанії). URL : <https://www.icj-cij.org/case/1>.
41. Справа «Веласкес Родрігес проти Гондурасу» URL : <https://context.reverso.net/перевод/русский-английский/дело+Веласкеса>.
42. Scott J.B. *The Proceedings of the Hague Peace Conferences // The Conference of 1907*. New York. Oxford University Press, 1920. Vol. I. P. 643.
43. Статут Міжнародного суду ООН. URL: <http://www.un.org/ru/icj/statut.shtml>.
44. Доповідь КМП ООН. П'ятдесят третя сесія. Нью-Йорк, 2001. 360 с.
45. *Merrill and Ring Forestry L.P. v. Canada*, ICSID Case No. UNCT/07/1. URL: <https://www.italaw.com/cases/669>.
46. Лукашук І.І. *Право міжнародної ответственности*. К.: Волтерс Клувер, 2014. С. 90-91.
47. Анцілотті Д. *Курс міжнародного права*. С. 416-418; Ареча-га Е.Х. *Сучасне міжнародне право*. О., 1983. С. 428.

48. Treatment of Polish Nationals and Other Persons of Polish Origin or Speech in the Danzig Territory. URL: <https://jsumundi.com/en/document/decision/en-treatment-of-polish-nationals-and-other-persons-of-polish-origin-or-speech-in-the-danzig-territory-advisory-opinion-thursday-4th-february-1932>.
49. EDF International S.A., SAUR International S.A. and León Participaciones Argentinas S.A. v. Argentine Republic, ICSID Case No. ARB/03/23. URL : <https://www.italaw.com/cases/372>.
50. Iberdrola Energía S.A. v. Republic of Guatemala, ICSID Case No. ARB/09/5. URL : <https://www.italaw.com/cases/1518>.
51. Віденська конвенція про право міжнародних договорів від 23 травня 1969 року. URL: http://www.un.org/ua/documents/decl_conv/.
52. Gustav F W Hamester GmbH & Co KG v. Republic of Ghana, Award. URL: <https://www.italaw.com/cases/documents/528>.
53. Bosh International, Inc and B&P Ltd Foreign Investments Enterprise v. Ukraine, ICSID Case No. ARB/08/11. URL : <https://www.italaw.com/cases/1563>.
54. Доповідь Комісії з міжнародного права. П'ятдесят третя сесія (23 квітня – 1 червня та 2 липня – 10 серпня 2001 року). Генеральна Асамблея. Офіційні звіти п'ятдесят шостої сесії. Додаток № 10 (A/56/10).
55. Case Of Castillo González Et Al. v. Venezuela. URL : https://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_256_ing.pdf.
56. Case concerning the differences between New Zealand and France arising from the Rainbow Warrior affair. URL : https://legal.un.org/riaa/cases/vol_XIX/199-221.pdf.
57. Case Of Gomes Lund Et Al. (“Guerrilha Do Araguaia”) v. BRAZIL. URL : https://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_219_ing.pdf.
58. Jean Papamichalopoulos And Others V/Greece. URL : [Papamichalopoulos And Others v. Greece.pdf](#).
59. Sergei Paushok, CJSC Golden East Company and CJSC Vostokneftegaz Company v. The Government of Mongolia, Uncitral. URL : <https://www.italaw.com/cases/816>.

60. Case of Blake v. Guatemala. URL : https://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_36_ing.pdf.
61. Міжнародна конвенція боротьби з бомбовим тероризмом 1997 року. A/RES/52/164.
62. Статут Міжнародного трибуналу для судового переслідування осіб, відповідальних за серйозні порушення міжнародного гуманітарного права, скоєні на території колишньої Югославії 1991 року з останніми змінами, внесеними резолюцією S/RES/2256 (2015). URL: <http://www.un.org/ua/law/icty/charter.shtml>;
63. Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації. United Nations, Treaty Series. Vol. 660. P. 195. URL: http://www.un.org/ua/documentdecl_conv/conventions/raceconv.shtml.
64. Mohammad Ammar Al-Bahloul v. The Republic of Tajikistan, SCC Case No. V (064/2008). URL: <https://www.italaw.com/cases/65>.
65. Доповідь Комісії з міжнародного права. П'ятдесят третя сесія (23 квітня – 1 червня та 2 липня – 10 серпня 2001 року). Генеральна Асамблея. Офіційні звіти п'ятдесят шостої сесії. Додаток № 10 (A/56/10).
66. Jurisdictional Immunities of the State (Germany v. Italy: Greece intervening). URL: <https://www.icj-cij.org/case/143>.
67. Factory at Chorzów (Merits). URL: <https://jusmundi.com/en/document/decision/en-factory-at-chorzow-merits-judgment-thursday-13th-september-1928>.
68. Gemplus S.A., SLP S.A., Gemplus Industrial S.A. de C.V. v. The United Mexican States, ICSID Case No. ARB(AF)/04/3. URL: <https://www.italaw.com/cases/480>.
69. Joseph Charles Lemire v. Ukraine, ICSID Case No. ARB(AF)/98/1. URL: <https://www.italaw.com/cases/612>.
70. Responsibilities and obligations of States sponsoring persons and entities with respect to activities in the Area (Request for Advisory Opinion submitted to the Seabed Disputes Chamber). URL: <https://www.itlos.org/index.php?id=109>.

71. Ron Fuchs v. The Republic of Georgia, ICSID Case No. ARB/07/15. URL: <https://www.italaw.com/cases/464>.
72. Австралія порушила права колишнього в'язня в'язниці у Гуантанамо. URL: http://www.un.org/ua/news/story.asp?NewsID=25437#.VsX6_7SLS.
73. Axel Walz v Clickair SA (Reference for a preliminary ruling from the Juzgado de lo Mercantil nº 4 de Barcelona). URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:62009CJ0063_SUM&from=EN.
74. Chevron Corporation (USA) and Texaco Petroleum Company (USA) v. The Republic of Ecuador, UNCITRAL, PCA Case No. 34877. URL: <https://www.italaw.com/cases/251>.
75. El Paso Energy International Company v. The Argentine Republic, ICSID Case No. ARB/03/15. URL: <https://www.italaw.com/cases/382>.
76. Основні принципи та керівні положення щодо прав на захист та відшкодування збитків для жертв грубих порушень міжнародних норм у галузі прав людини та серйозних порушень міжнародного гуманітарного права (Розділ IX Відшкодування завданих збитків, пункт 18). Прийнято резолюцією 60/147 Генеральної Асамблеї від 16 грудня 2005 року.
77. Pulp Mills on the River Uruguay (Argentina v. Uruguay). URL: <https://www.icj-cij.org/case/135>
78. Case Of Contreras Et Al. v. El Salvador. URL: https://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_232_ing.pdf
79. Case Of Laska And Lika v. Albania. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:\[%22001-98349%22\]%7D](https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:[%22001-98349%22]%7D)
80. Gabčíkovo-Nagymaros Project (Hungary/Slovakia). URL: <https://www.icj-cij.org/case/92>.
81. Case concerning the difference between New Zealand and France concerning the interpretation or application of two agreements, concluded on 9 July 1986 between the two States and which related to the problems arising from the Rainbow Warrior Affair. URL: https://legal.un.org/riaa/cases/vol_XX/215-284.pdf

82. Certain Questions of Mutual Assistance in Criminal Matters (Djibouti v. France). URL: <https://www.icj-cij.org/case/136>.
83. Manuel Cepeda Vargas v. Colombia. URL: https://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_213_ing.pdf.
84. Case of the S.S. Wimbledon, Britain et al. v. Germany. URL: https://legal.un.org/PCIJsummaries/documents/english/5_e.pdf.
85. Декларація захисту всіх осіб від насильницьких зникнень. Прийнято резолюцією 47/133 Генеральної Асамблеї ООН від 18 грудня 1992 року. URL: http://www.un.org/ua/documents/decl_conv/declarations/enforced_disappearances.shtml.
86. Четверта доповідь з права міжнародних договорів. Спеціальний доповідач Фітцморіс Д. Yearbook 1959. Vol. II. P. 41.
87. International Military Tribunal for the Trial of German Major War Criminals, Judgement of 1 October 1946, reprinted in // A.J.I.L. Vol. 41. 1947. P. 172, at pp. 192–194.
88. Oil Platforms (Islamic Republic of Iran v. United States of America). URL: <https://www.icj-cij.org/case/90>.
89. Letter dated 10 December 2015 from the Chargé d'affaires a.i. of the Permanent Mission of Germany to the United Nations addressed to the President of the Security Council S/2015/946 10 December 2015. URL: http://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/s_2015_946.pdf.
90. Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons. URL: <https://www.icj-cij.org/case/95>.
91. Catan and Others v. the Republic of Moldova and Russia. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22002-7212%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22002-7212%22]}).
92. Difference Relating to Immunity from Legal Process of a Special Rapporteur of the Commission on Human Rights. URL: <https://www.icj-cij.org/case/100>.
93. Electrabel S.A. v. Republic of Hungary, ICSID Case No. ARB/07/19. URL: <https://www.italaw.com/cases/380>.

94. Helnan International Hotels A/S v. Arab Republic of Egypt, ICSID Case No. ARB/05/19. URL: <https://www.italaw.com/cases/529>.
95. LaGrand (Germany v. United States of America). URL: <https://www.icj-cij.org/case/104>.
96. Case of Velásquez-Rodríguez v. Honduras. URL: https://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_04_ing.pdf.